

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 9ΗΣ ΜΑΪΟΥ 1978

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΚΑΙΟΝ.— **Ἀγγλοαμερικανικό, Ρωμαιογενές καὶ Σοσιαλιστικό Δίκαιο :**
Τρεῖς Νομικὲς Οἰκογένειες, τρεῖς Φιλοσοφίες Νομικῆς Σκέψεως,
ὕπὸ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Ἀλεξάνδρου Χλωροῦ.*

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εἶναι εὐκόλο στὴν ἐποχὴ μας νὰ δεχθοῦμε τὴν ἀρχὴ ὅτι ἓνα σύστημα δικαίου δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ μὲ ἀφηρημένες ἔννοιες. Πράγματι, οἱ νομικοὶ τῆς Ἀναλυτικῆς Σχολῆς, οἱ ὁποῖοι προσπάθησαν νὰ περιγράψουν τὴ λογικὴ συνοχὴ τῶν συστημάτων δικαίου γιὰ νὰ ἀνακαλύψουν τὰ κοινὰ τους χαρακτηριστικά, θεωροῦνται ὅτι ἔχουν γενικὰ ἀποτύχει. Τοῦτο διότι συγκέντρωσαν τὴν προσοχὴ τους στὴν ἀνάπτυξη ἐννοιῶν χωρὶς νὰ λάβουν ἀρκετὰ ὑπ' ὄψιν τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα τὰ συστήματα δικαίου κινοῦνται καὶ λειτουργοῦν. Διότι πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ἓνα σύστημα δικαίου ἔχει ὄχι μόνο λογικὴ συνοχὴ ἀλλὰ καὶ μιὰ ἱστορία, μιὰ κοινωνιολογία, μιὰ ψυχολογία καὶ προπαντὸς μιὰ φιλοσοφία. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς καὶ ἡ πιὸ ἀυστηρὴ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση ποὺ ἀγνοεῖ τὴν ἀλήθεια αὐτὴ εἶναι καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία. Π.χ. ὁ Ἀγγλὸς φιλόσοφος John Austin, ὁ ὁποῖος μελέτησε τὸν ὄρισμὸ τοῦ ἐν «στενῇ ἐννοίᾳ καλουμένου δικαίου» συνέδεσε τὸν ὄρισμὸ τοῦ δικαίου μὲ τὴν ἰδέα τῆς ποινῆς. Ὅπως εἶπε, ἡ ποινὴ εἶναι κάτι τὸ δυσάρεστο ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν παράβαση τοῦ νόμου. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως εἰσήγαγε ὅ,τι ὁ Αὐστριακὸς νομοφιλόσοφος Hans Kelsen ἀπεκάλεσε ἀργότερα «ἓναν ἀπαράδεκτο ψυχολογικὸ παράγοντα». Ἀλλὰ

* A. G. CHLOROS, *Common Law, Civil Law and Socialist Law : Three Leading Systems of the World, Three Kinds of Legal Thought.*

καὶ ὁ Kelsen μετὰ τὴν σειράν του δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ Grundnorm, δηλαδὴ ὁ βασικὸς συνταγματικὸς κανὼν ἑνὸς συστήματος δικαίου, ἐξαρτᾶται ἀπὸ κοινωνιολογικοὺς παράγοντες. Ἔτσι κατέληξε στὸ παράδοξο συμπέρασμα ὅτι οἱ κανόνες δικαίου ὑπάρχουν πρὶν καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κοινωνία. Ὅπως ὅμως ἀπέδειξε ὁ καθηγητὴς Julius Stone «ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο». Μὲ ἄλλες λέξεις, ἀπέδειξε τὸ σαθρὸν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ Kelsen ὅτι οἱ δευτερεύοντες κανόνες δικαίου σ' ἓνα νομικὸ σύστημα μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «καθαροὶ» δηλαδὴ ὡς ἀμέτοχοι κοινωνιολογικῶν ἐπιδράσεων. Ὅμοια, ὁ Ἀμερικανὸς Wesley Newcomb Hohfeld, ἀφοῦ βρῆκε τὸν ἐλάχιστο κοινὸ παρονομαστή ἑνὸς συστήματος δικαίου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ νομικὴ σχέση «δικαίωμα καὶ υποχρέωση» ἰσχυρίσθηκε ὅτι ἓνας παρατηρητὴς μπορεῖ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ἀνακαλύψει τὴν ἀρχὴν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς πολιτικῆς. Ἀλλὰ στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Hohfeld παρέλειψε νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του τὰ διδάγματα τοῦ David Hume ὅτι στὸν τομέα τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς δὲν ὑπάρχουν ἀναπόφευκτες ἀλήθειες καὶ ὅτι ἡ ἐμπειρία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπαγορεύσει κλιμάκωση ἀξιών.

Ὅλες αὐτὲς οἱ προσπάθειες νὰ στηριχθεῖ μία ἄποψη δικαίου, ἡ ὁποία νὰ βασίζεται σὲ ἀποκλειστικῶς ἀναλυτικὰ κριτήρια, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ λογικὴ ἀνάλυση εἶναι ἓνα ἀτελὲς μέσον γιὰ ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ φύση ἑνὸς περιπλόκου νομικοῦ φαινομένου ὅπως εἶναι τὸ δίκαιο. Μπορεῖ μάλιστα νὰ λεχθεῖ ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι μιὰ τόσο πολὺπλευρὴ ἐπιστήμη ὥστε δὲν ἐκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι ἐρωτήσεις οἱ ὁποῖες εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πρὸ δύο χιλιάδων ἐτῶν, δηλαδὴ οἱ ἐρωτήσεις «τί εἶναι νόμος» καὶ «τί εἶναι δικαιοσύνη» δὲν ἔχουν ἀκόμη λάβει μιὰ πλήρη καὶ ἀντικειμενικὴ ἀπάντηση. Σ' ἄλλον τομέα, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀργότερα προσπάθησαν νὰ προσδιορίσουν τὴν λειτουργία τῆς κοινωνίας καὶ συνεπῶς τοῦ δικαίου, ἀπὸ τὸν Hegel καὶ τὸν Henry Maine μέχρι τὸν Marx καὶ τὸν Max Weber, σὲ μεγάλες ἱστορικὲς φάσεις ἢ στὴ διαδοχικὴ καὶ μᾶλλον αὐτόματη ἐναλλαγὴ ἱστορικῶν σταδίων, δὲν κατόρθωσαν νὰ συλλάβουν τὴν οὐσία ἑνὸς συστήματος δικαίου, ἡ ἀνάλυση τοῦ ὁποίου ἀπαιτεῖ νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὁ ἀλόγιστος παράγων τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Κι αὐτό, διότι τὸ δίκαιον ρυθμίζει τὴν κοινωνία ἢ δὲ κοινωνία εἶναι πολὺ περίπλοκη καὶ πολυσχιδῆς ἔννοια πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ σὲ μιὰ ἀναπόφευκτη καὶ ἐκ προοιμίου διαδοχὴ σκηνοθεσιῶν.

Εἶναι συνεπῶς προτιμότερον νὰ τεθεῖ ἓνας πιὸ προσιτὸς σκοπὸς στὴν σύγκριση τῶν τριῶν συστημάτων δικαίου, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπιλεγεῖ πρὸς συζήτηση καὶ νὰ δηλωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι μιὰ πλήρης περιγραφή δὲν μπορεῖ, μετὰ τὴν καλύ-

τερες συνθηκες, παρὰ νὰ εἶναι ἡ ἔκφραση μιᾶς προσωπικῆς ἀπόψεως. Ἴσως ὁ πιὸ χρήσιμος τρόπος γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι νὰ χαράξω ἐκλεκτικὰ μερικὲς ἀδρές γραμμὲς στὸν πίνακα τῶν συστημάτων δικαίου. Τοῦτο μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι, ἔστω καὶ ἂν μιὰ πλήρης εἰκόνα τῶν τριῶν συστημάτων δικαίου μᾶς διαφεύγει, τοῦλάχιστον οἱ νομικοὶ θὰ μπορέσουν νὰ ἀναγνωρίσουν διαφορετικὲς τάσεις καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ καθενός.

Ἐν τούτοις, δὲν ὑπάρχει πρόθεση νὰ λάβει ἡ ὁμιλία αὐτὴ τὴν μορφή φιλοσοφικῆς ἀσκήσεως. Ἄρκει ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη. Φιλοσοφία εἶναι ἄλλωστε μιὰ προσωπικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ἐπίσης, στὴν προκειμένη περίπτωσι, μιὰ πρακτικὴ ἀπόδειξι ὅτι ἡ ὑπαρξὴ διαφόρων τύπων ρυθμίσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς — πού εἶναι κύριος στόχος ἑνὸς συστήματος δικαίου — μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει τάσεις καὶ νὰ ὀδηγήσει σὲ γενικοποιήσεις. Αὐτὲς οἱ τάσεις καὶ γενικοποιήσεις μποροῦν κατόπιν νὰ ἀφεθοῦν στὴν ἀξιολόγησι τοῦ κάθε νομικοῦ. Ἔτσι οἱ γενικὲς γραμμὲς πού χαράζονται δὲν ἔχουν καμμιά ἀποκλειστικὴ ἀπαιτήτη νὰ ἀναγνωρισθοῦν ὅτι ἐκφράζουν τὴν ἀλήθεια. Ἄπλῶς ἀντιπροσωπεύουν μιὰ προσωπικὴ ἄποψη. Τὸ πολὺ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς βάση μιᾶς γνώμης ὅτι οἱ εἰδικὲς νομικὲς ρυθμίσεις καὶ οἱ περιγραφὰς τῆς πρακτικῆς τοῦ κάθε συστήματος δικαίου διαγράφουν τάσεις πού εἶναι ἄξιες προσοχῆς καὶ πού μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενο ἐπιλογῆς. Πέραν ἀπὸ τὸ στενὸ αὐτὸ σκοπὸ δὲν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ κανένας εὐρύτερος ἐπιστημονικὸς στόχος.

II. ΤΟ ΑΓΓΛΟΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ πιὸ διακριτικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου εἶναι ἡ μέθοδος καὶ ἡ φιλοσοφία του. Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ὅτι, ἂν στὴν Ἑλλάδα ἐπεκράτησε τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο, ὀλίγοι διεδαν τὴν ἀξία τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου. Πρῶτος μεταξὺ αὐτῶν ὁ σεβαστὸς συνάδελφος κ. Ζέπος. Ἀπὸ τὸ 1937 εἶχε ἐντρυφήσει στὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο καὶ μὲ δημοσιεύματα πρὶν καὶ μετὰ τὸν πόλεμο εἶχεν ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τῶν Ἑλλήνων νομικῶν στὸ φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου. Ἀντίθετα μὲ τὸ Ρωμαιογενὲς ἢ τὸ Σοσιαλιστικὸ δίκαιο ἔχει μιὰ ἀδιάκοπη ἱστορία ἐννέα αἰώνων μέχρι σήμερα. Τοῦλάχιστον, ὅσον ἀφορᾷ τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο, τίποτε δὲν ἤλθε νὰ διαταράξει τὴν ὁμαλή του ἐξέλιξι, πρᾶγμα πού θὰ ἐνέκρινε ἀπολύτως ὁ Ἀγγλὸς φιλόσοφος Edmund Burke.

Α. Ἡ μέθοδος.

Ἡ μέθοδος τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς τοῦ Ἀγγλικοῦ δικαίου συνίστατο ὄχι στήν διακήρυξη, ἀρχῶν ἀλλὰ σ' ἓνα διαρκές ρεῦμα δικαστικῶν ἀποφάσεων καὶ νόμων. Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ δύο, οἱ δικαστικὲς ἀποφάσεις περισσότερο καθόρισαν τὴν φύση του. Οἱ νόμοι ἦταν, καὶ σὲ καθαρῶς πρακτικὰ νομικὰ θέματα ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι, ἡ ἐξαίρεση. Ἡ μετέπειτα πορεία τοῦ Ἀγγλικοῦ δικαίου ἔλαβε τὴ δικονομικὴ του μορφή κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ τῶν δύο πρώτων Ἀγγλων ἱστορικῶν, τοῦ Glanville καὶ τοῦ Bracton. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔργα τους. Ὁ πρῶτος, κατὰ τὰ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος ὡς νομικὸς Ρωμαιογενεὺς νομικῆς παιδείας καὶ στὸ βιβλίον του ἀναφέρει δύο μόνον δικαστικὲς ἀποφάσεις. Ὁ Bracton ὅμως, ἕκατὸ σχεδὸν χρόνια ἀργότερα, ἀναφέρεται σὲ πεντακόσιες ἀποφάσεις, τὶς ὁποῖες διέλεξε, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Sir Paul Vinogradoff στήν περίοδο ἀμέσως μετὰ τὸ 1920, ἀπὸ σημειωματάριο πὸν περιεῖχε πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες ἀποφάσεις.

Γιατί ἡ Ἀγγλία ἀπέρριψε τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο τὸ ὁποῖο, ἂν μὴ τι ἄλλο, ἀντιπροσώπευε τὴ σοφία πολλῶν αἰῶνων καὶ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπλή, εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ νομικοὶ εἶδαν στή νομολογία τῶν δικαστηρίων τὴν ἀναγνώριση τῶν περιορισμῶν στοὺς ὁποίους ὑπόκειται ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς πὸν ἀδυνατεῖ νὰ περιγράψει ὅ,τιδήποτε με ἀπόλυτες φράσεις ἢ πὸν δὲν τολμᾷ νὰ συλλάβει τὴν ἰδέα τῆς παγκόσμιας δικαιοσύνης. Μιὰ τέτοια ἰδέα μποροῦσε νὰ συλλάβει μόνον ὁ Θεός. Οἱ προσπάθειες τοῦ ἀνθρώπου ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ κατευθύνονται πρὸς ἓνα ταπεινὸ σκοπὸ. Τοῦλάχιστον αὐτὴ ἦταν ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἀγγλοῦ νομικοῦ. Τοῦτο εἶχε ἤδη γίνῃ ἀντικείμενο σχολίου κατὰ τὸν 16^ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Christopher St. Germain στὸ βιβλίον του «Doctor and student». Ἐκεῖ ἐξηγεῖ ὅτι ὅπου ὁ νομικὸς τοῦ κανονικοῦ ἢ Ρωμαιογενεὺς δικαίου θὰ ἀνεφέρετο στὸ φυσικὸ δίκαιο ὁ Ἀγγλὸς νομικὸς ἀναφέρεται στήν πρακτικὴ λογική. Ἔτσι ὁ Ἀγγλὸς δικαστὴς μπορεῖ νὰ ἔχει ἀξιώσεις νὰ ἀπονεύει τὴ δικαιοσύνη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦτο με κύριο σκοπὸ τὴ διατήρηση τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως καὶ εἰρήνης. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὑπόλοιπους τομεῖς οἱ νόμοι δὲν ἦταν ἀπαραίτητοι. Διότι νόμος σημαίνει ρύθμιση καὶ ἐξαναγκασμὸ καὶ αὐτὲς εἶναι ἔννοιες πὸν τὸ ἔνστικτο τοῦ Ἀγγλοῦ ἀπωθεῖ. Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἀγγλὸς δικαστὴς πὸν εὐκόλα ἀνεγνώριζε τὴ δικαιοσύνη στή λύση διαφορῶν παρὰ στή θέση ἀφηρημένων ἀρχῶν. Καὶ ὅταν ἀκόμη, κατὰ τὸν μεσαῖωνα, τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο ἔγινε δύσκαμπτο, ὁ χρυσοῦς αἰῶνας τῆς Equity, δηλαδὴ τῆς ἐπιεικείας ἢ ὁποῖα ἐπεξετείνετο ὅπως ἐλέχθη, ἀνάλογα με τὸ μῆκος τοῦ ποδιοῦ τοῦ Καγκελαρίου πὸν

τὴν ἀπένειμε, ἦταν σχετικὰ σύντομος. Στὸν αἰῶνα μας ἡ Ἐπιείκεια ἔγινε στὴν πράξη ἓνα ἕξ ἴσου δύσκαμπτο σύστημα δικαστικῶν ἀποφάσεων μὲ τὸ Κοινὸ δίκαιο καὶ ἡ διακριτικὴ ἐξουσία τῶν δικαστῶν ἐπέζησε ὡς μία ἀμυδρὴ ἀντανάκλαση τῆς θεολογικῆς αἰτίας στὴν ὁποία ὀφείλεται ἡ γέννησή της.

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἐπιτυχία τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου μποροῦσε νὰ ἀποδειχθεῖ σὲ κάθε στιγμή μὲ κάθε νέα ἀπόφαση. Ἐκεῖνοι πού τὸ ἀπένειμαν, οἱ δικασταὶ καὶ οἱ δικηγόροι, αἰσθάνονταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ποιότητά του, καὶ ἦσαν αὐτοὶ τόσο λίγοι πού δὲν ἦταν δύσκολο νὰ διατηρήσουν ἐπίπεδα ἀνεξαρτησίας, τεχνικῆς τελειότητος καὶ ὑψηλῆς ποιότητος, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦσαν εὐκολὰ νὰ ξεπεραστοῦν. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δικασταὶ μὲ τὸ νὰ λάβουν τὸ μέρος τοῦ Κοινοβουλίου στὴ διαμάχη του μὲ τὸ θρόνο, κατέλαβαν μιὰ ἐπίζητη θέση συνταγματικοῦ παρὰ διοικητικοῦ χαρακτῆρος. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ σημερινὴ θέση τῶν δικαστῶν στὴν Ἑλλάδα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δικασταὶ εἶναι μέλη τοῦ Κοινοβουλίου. Δὲν ὑπόκεινται σὲ κανένα διοικητικὸ ἔλεγχο καὶ διαθέτουν ἀστυνομικὲς ἐξουσίες ὑπὸ τὴν μορφὴ ποινῶν, τὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ ἐπιβάλλουν διὰ ἓνα εἰδικὸ ἀλλὰ εὐρὺ ἀδίκημα, τὸ λεγόμενον *contempt of court*, τοῦ ὁποίου ἴσως ἡ πιὸ ὀρθὴ μετάφραση εἶναι «προσβολὴ τοῦ δικαστηρίου». Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ποιότητα τοῦ δικαίου, ἓνας Γερμανὸς νομομαθὴς ὁ Paul Koschaker ἔγραψε στὸ βιβλίον του *Europa und das Römische Recht* ὅτι τὸ πιὸ ἀποτελεσματικὸ εἶδος δικαίου ἐπιτυγχάνεται, ὅταν ἡ νομοθεσία εἶναι στὰ χέρια μιᾶς μικρῆς ομάδος ἐπιφανῶν νομομαθῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὸ δικαίωμα ν' ἀσκοῦν ἀνεξάρτητη κρίση. Αὐτὸ συνέβη στὸ Ἑλληνικὸ δίκαιο. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ σχετικὰ, ὅτι ὁ χρυσοῦς αἰὼν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δικαίου ἦταν ἡ κλασσικὴ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποία κυριαρχοῦσε μιὰ μικρὴ ομάδα ἐπιφανῶν νομοδιδασκάλων ἀπὸ τὸν Παπινιανὸν μέχρι τὸν Μοδεστίνον.

Εἶναι ἄξιο ἐνδιαφέροντος ὅτι, ὅταν τὸ Ἑλληνικὸ δίκαιο μετεμοσχεύθη στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, οἱ ἴδιες παραδόσεις διατηρήθηκαν ἔκτος ἀπὸ τὴν κοινὴ καταγωγὴ τῶν νομικῶν ἐννοιῶν καὶ τὸν κοινὸ τρόπο ἀντιμετώπισεως τῶν νομικῶν προβλημάτων. Τοῦτο συνέβη παρ' ὅλο πού στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἡ ἀνάγκη δημιουργίας μιᾶς ὁμοσπονδιακῆς δομῆς παρέσυρε τὸν παραδοσιακὸ πρακτικὸν τρόπο ἀντιμετώπισεως τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου πρὸς τὴν διακήρυξη ἀρχῶν. Ἡ τάση αὐτὴ φαίνεται καθαρὰ στὶς ἀρχὲς πού διακηρύσσει τὸ Σύνταγμα τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν. Ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ θεμέλιο τοῦ Συντάγματος αὐτοῦ ἦταν ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἐνὸς Ἑλλήνου φιλοσόφου, τοῦ John Locke. Ἀπὸ τότε οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες διετήρησαν μεγάλη ἐκτί-

μηση για τὸ δικαστικὸ λειτούργημα καὶ ἡ ἱστορία τους βρῖθει ἀπὸ ὀνόματα ἐπιφανῶν δικαστῶν, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων, ὄχι ὅμως ὅλοι, κατεῖχαν θέσεις στὸ Ἐνώτατο Δικαστήριον τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἀπὸ τὸν Marshall καὶ τὸν Story μέχρι τὸν Warren καὶ τὸν Black. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου διακρίνεται ἀπὸ ὀλόκληρη σειρὰ ἀποφάσεων τοῦ Ἐνωτάτου αὐτοῦ Δικαστηρίου ὑψίστης συνταγματικῆς σημασίας, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὶς περιπτωσιακὰς λύσεις διαφόρων κωδικοποιήσεων, ὅπως ὁ Ἐνιαῖος Ἐμπορικὸς Κώδιξ (Uniform Commercial Code). Τέλος κανεὶς μελετητὴς τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσῃ τὴ βαθειὰ μελέτη καὶ ἀνάλυση τῆς δικαστικῆς λειτουργίας, στὴν ὁποία προσέβησαν νομικοὶ ὅπως ὁ Oliver Wendel Holmes, ὁ Ἀρχιδικαστὴς Cardozo ἢ ὁ Δικαστὴς Jerome Frank, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας τοῦ πραγματισμοῦ.

Β. Ἡ Φιλοσοφία.

Ἄν ὑπάρχει ρεαλισμὸς ἀλλὰ καὶ συνέπεια στὴ μέθοδο τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου, ποιά εἶναι ἡ φιλοσοφία ποὺ τὸ διακρίνει; Σ' αὐτὸ τὸ θέμα πρέπει νὰ εἴμαστε προσεκτικοί, γιατί ἡ ἐρμηνεία ἑνὸς συστήματος δικαίου καὶ ἡ φιλοσοφία τὴν ὁποίαν ἀποκαλύπτει, ὑπόκειται σὲ προσωπικὰς ἐκτιμήσεις. Ἐν τούτοις μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου, ἡ κλίμαξ ἀξιῶν τὴν ὁποίαν προσπαθεῖ τοῦτο νὰ ἐκφράσῃ, τονίζει τὰ δικαιώματα μᾶλλον παρὰ τὶς ὑποχρεώσεις, τὴν χειραφέτηση μᾶλλον παρὰ τὸν ἔλεγχο, τὴν ἀτομικὴ εὐθύνη μᾶλλον παρὰ τὴν κηδεμονία. Τοῦτο, διότι τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο ὑπέστη βαθεῖς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ διεκκυστίνδα μεταξὺ τοῦ Ἀγγλικοῦ θρόνου καὶ τοῦ Κοινοβουλίου. Πασίγνωστη εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀρχιδικαστοῦ Coke ὅτι «Ὁ βασιλεὺς ὡς ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ δικάσῃ μιὰ ὑπόθεση, εἴτε ποινικὴ, εἴτε μεταξὺ δύο διαδίκων. Ἀλλὰ αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποφασισθεῖ καὶ δικαστεῖ ἀπὸ κάποιο Δικαστήριον σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθιμα τῆς Ἀγγλίας». Ὁ Coke συνέχισε μὲ μιὰ ἐπικύρωση τῆς φράσεως τοῦ Bracton «quod Rex non debet esse sub homine, sed sub Deo et Lege». Ἀπόδειξη τούτου εἶναι ὄχι μόνον ἡ Magna Charta καὶ ὁ Bill of Rights ἀλλὰ καὶ ἡ ἔμφαση ποὺ δίνουν ἡ τακτικὴ Ἀγγλικὴ νομολογία καὶ οἱ νόμοι στὸ δικαίωμα τοῦ ἀτόμου νὰ διαθέτῃ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν περιουσία του κατὰ τὴν ἀπόλυτη κρίση του καὶ χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του ὁποιοδήποτε ἄλλο συμφέρον. Ὅπως ἔγραψε σχετικὰ ὁ κ. Ζέπος «τὸ ἀγγλικὸ δίκαιο χαρακτηρίζει ὁ καὶ εἰς ἄλλας ἐκφάνσεις τῆς ἀγγλικῆς νοοτροπίας ἐκδηλος φιλελευθερισμὸς».

Σχετικά, λίγα παραδείγματα μπορούν να είναι χρήσιμα. Ἄλλὰ ἄς σημειωθεί ὅτι τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἔχουν ἐπιλεγῆ, διότι εἶναι ἀντίθετα μὲ τις παραδόσεις μερικῶν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα Ρωμαιογενῆ συστήματα. Ἔτσι, στὸν τομέα τοῦ ἐμπραγμάτου δικαίου, τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο εἶναι προικισμένον μὲ ἓνα ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένον σύστημα δικαιωμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπονέμουν στοὺς πολίτες ἓνα εὐρύτατο φάσμα ἐπιλογῆς. Ἡ ἀπόλυτη ἰδιοκτησία ἀκινήτων συνυπάρχει μὲ τὴν σχετικὴ ἰδιοκτησία. Χάρη σ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ καὶ στὴν ὑπαρξὴ τοῦ καταπιστεύματος, τοῦ Trust, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ὑπάρξει εὐλόγη ἐπιθυμία τοῦ πολίτη τὴν ὁποία νὰ μὴ μπορεῖ ὁ νόμος νὰ τὴν ἱκανοποιήσει. Οἱ Ἀγγλοὶ νομικοὶ εἶναι ἐξοικειωμένοι καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ Ἀγγλικοῦ ἐμπραγμάτου δικαίου στὰ σημεῖα ποὺ τοῦτο συμπίπτει μὲ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο. Οἱ νομικοὶ Ρωμαιογενοῦς παραδόσεως μπορεῖ νὰ θαυμάσουν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν εὐκολίαν μὲ τὴν ὁποία κληρονόμοι μποροῦν νὰ διορίζονται μετὰ τὸ θάνατον τοῦ διαθέτου διὰ τῆς ἀσκήσεως ἀπὸ τρίτον πρόσωπον ἐνὸς δικαιώματος διορισμοῦ. Στὸν τομέα τοῦ καθαρῶν κληρονομικοῦ δικαίου, ἂν τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο ἔδειξε ὑπερβολές, αὐτὲς ἔγιναν ὑπὲρ δικαιωμάτων, μὲ τὸ νὰ ἐπιτρέπει στὸ διαθέτη νὰ διανεῖμει τὴν περιουσίαν του χωρὶς τὸν ἔλεγχον τῆς οἰκογενείας του, καὶ ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπιθυμία του, ἔστω καὶ κατὰ τρόπον ἀσύμφορον στὴν οἰκογενείαν του. Στὸ δίκαιον τῶν συμβάσεων, ἀξιοσημείωτον εἶναι ἡ ἔλλειψη γενικῶν ρητρῶν, οἱ ὁποῖες θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναστρέψουν μίαν σύμβασιν μεταξύ δύο συμβαλλομένων. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἀγγλικοῦ δικαίου, σὲ συνδυασμὸν μὲ ἐκεῖνον ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκληθεῖ μίαν δογματικὴν προσήλωσην τοῦ Ἀγγλικοῦ δικαίου σὲ δεσμευτικὰς ἀποφάσεις ποὺ ἀφοροῦν τοὺς ὁρισμοὺς λέξεων καὶ φράσεων ποὺ ἔχει κάνει τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιον ἓνα ἐξαιρετικὰ ἀποτελεσματικὸν μέσον ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, στὸ ὁποῖον προσφεύγουν ἀκόμη καὶ ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴν Ἀγγλίαν. Στὸν τομέαν τῶν ἀδικοπραξιῶν, ὑπάρχει ἀκόμη ἀπροθυμία νὰ θιγοῦν τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα πρὸς χάριν τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἔτσι ἡ θεωρία καταχρήσεως δικαιωμάτων δὲν ἀναγνωρίζεται. Ἡ ἀρχὴ τῆς πλάνης ἐξακολουθεῖ νὰ κυριαρχεῖ καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ εὐθύνη ὑπόκειται σὲ αὐστηροὺς περιορισμοὺς. Στὸ Οἰκογενειακὸ δίκαιον ἡ προσήλωση στὰ ἀτομικὰ δικαιώματα ἐκφράζεται στὴν ἀντιπάθειαν πρὸς τὸ σύστημα συζυγικῆς κοινοκτημοσύνης, στὴν ἔλλειψιν ὑποχρέσεως διορισμοῦ ἐπιτρόπου ἀνηλίκων, ἐκτὸς ἐὰν ὁ ἀνήλικος ἔχει περιουσίαν, καὶ στὴν προθυμίαν ἀναγνωρίσεως τοῦ δικαιώματος στοὺς νέους νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ πατρικὸν οἶκον, ἀπὸ τῆς ἡλικίας τῶν 16 ἐτῶν. Τέλος, στὸ ποινικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον εἶναι δυστυχῶς ἀκόμη ὀλιγώτερον γνωστὸν στὴν ὑπόλοιπὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον, — ἐκτὸς βέβαιον ἀπὸ τὸν κληρονομικὸν νόμον, τὴν τηλεόρασιν καὶ τὰ μυθιστορή-

ματα τῆς Agatha Christie — τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο ὄχι μόνον ἐπιμένει στὸ τεκμήριο ἀθωότητος τοῦ κατηγορουμένου, ἀλλὰ καὶ ἐξασφαλίζει τὶς συνθήκες μὲ τὶς ὁποῖες ἡ δίκη του μπορεῖ νὰ διεξαχθεῖ μὲ ὅλα τὰ ἐχέγγυα νηφαλιότητος καὶ ἀντικειμενικότητος. Ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀκόμη γίνεῖ ὁ πολίτης κατηγορούμενος, ὁ νόμος τὸν προστατεύει μὲ τὸ νὰ μὴ χορηγεῖ ἰδιαίτερα προνόμια στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καὶ μὲ τὸ νὰ ἀναθέτει τὴν προστασία τοῦ πολίτου στὰ χέρια τῶν δικαστῶν ὡς ἀτόμων ἐνεργούντων ἐκτὸς τῶν καθαρὰ δικαστικῶν τους καθηκόντων.

Κανεὶς βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφία αὐτὴ εἶναι προτιμητέα ἀπὸ κάθε ἄλλη, ἢ ὅτι τὸ Ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο ἀκολουθώντας τὴν ἀτομιστικὴν του φιλοσοφία, δὲν ὑπερβαίνει ποτὲ τὰ ὅρια πού ἐπιβάλλει ἡ λογικὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι διαφορετικὸ θέμα καὶ σκοπὸς μου εἶναι ὄχι νὰ κρίνω, ἀλλὰ νὰ περιγράψω τὴ μέθοδο καὶ τὴ φιλοσοφία αὐτοῦ τοῦ δικαίου. Παρ' ὅλα ταῦτα ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ ἀυστηροὶ κριτικοὶ τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου θὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου εἶναι ἀσφαλῶς ἀξία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, μιὰ ἀξία τὴν ὁποία δὲν ἔχομε συμφέρον νὰ ἀπορρίψουμε στὴ σύνθετη τεχνολογικὴ κοινωνία πού ζοῦμε.

III. ΤΟ ΡΩΜΑΙΟΓΕΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ Ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο, τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο ἔχει διαφορετικὴν μέθοδο καὶ διαφορετικὴν φιλοσοφία. Τὸ δίκαιο αὐτὸ εἶναι βέβαια, πολὺ παλαιότερο ἀπὸ τὸ Ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο καὶ ἔχει μιὰ ἐπίλεκτη μορφωτικὴ παράδοση, τὴν ὁποία τὸ τελευταῖο τοῦτο στερεῖται. Ἡ παράδοση αὐτὴ ἀνατρέχει στὴν Ἀναγέννηση καὶ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ κειμένου τῶν Πανδεκτῶν στὴ Βόρειο Ἰταλία. Ὁ σεβαστὸς συναδέλφος κ. Μαριδάκης μοῦ εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ στὴ γνώμη τοῦ Ernest Renan ὅτι τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο, μαζί μὲ τὴν Ἑλληνικὴ παιδεία καὶ τὸν Χριστιανισμὸ ἀποτελοῦν τὰ τρία θεμέλια τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ποιὰ εἶναι ἡ μέθοδος τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου καὶ ποιὰ ἡ φιλοσοφία του ;

A. Μέθοδος.

Θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμο σχετικὰ νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι δὲν εἶναι μιὰ ἡ μέθοδος τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου. Στὴν ἀρχαιότερή του μορφή, ἡ μέθοδος ἦταν πρακτικὴ καὶ εἶχε πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου. Στὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε ἓνας κώδιξ, ἡ Δωδεκάδελτος. Ἀλλ' αὐτὸς δὲν ἔμοιαζε μὲ μιὰ

νεώτερη ἠπειροευρωπαϊκὴ κωδικοποίηση. Ἦταν μᾶλλον μιὰ συλλογὴ βασικῶν κανόνων δικαίου, οἱ ὅποιοι ἀπετέλεσαν τὸ αὐτηρὸ *Ius civile*. Αὐτὸ διήρκεσε χίλια χρόνια περίπου. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο, ὅπως τὸ Ἀγγλικό, ἐξελίχθη μὲ τὴν δικονομικὴ διαδικασία. Ὅπως ὁ Ἀγγλος δικαστὴς χορηγοῦσε τὸ δικαίωμα ἀγωγῆς, τὸ *writ* τοῦ παλαιοῦ Ἀγγλικοῦ δικαίου, ἔτσι καὶ ὁ πρᾶτως χορηγοῦσε μιὰ *Actio utilis* ἢ ἓνα *Edictum*. Οἱ Ρωμαῖοι νομικοὶ ἐκυριαρχοῦντο μάλιστα τόσο πολὺ ἀπὸ τὴ δικονομικὴ διαδικασία ὥστε μιὰ μόνη συναλλαγή — ἢ πώληση — διεχωρίζετο σὲ δύο καὶ ἐπροστατεύετο ἀπὸ δύο διαφορετικὰς ἀγωγὰς. Ἔτσι ἡ πώληση ἦταν γνωστὴ ὡς *Emptio - venditio* (ἀγοραπωλησία ὅπως ἀπεκλήθη Ἑλληνικά), ὑπῆρχε δὲ μιὰ ἀγωγή γιὰ τὸν πωλητὴ καὶ ἄλλη γιὰ τὸν ἀγοραστή. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἱστορία πῶς οἱ δικηγορικὰς ὑπηρεσίες διεδόθησαν στὴ Ρώμη. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ 304 π. Χ. ὁ Γναῖος Φλάβιος ἔκλειψε τὸ κείμενο πού περιεῖχε τοὺς μέχρι τότε μυστικούς τύπους ἀγωγῶν τὸ ὅποιο διεφύλασσαν οἱ Ποντίφηκες στὸ Ναό. Ἀπὸ τότε ἐπεξετάθη ἡ δικανικὴ πρακτικὴ ἢ ὁποία δὲν μποροῦσε μέχρι τότε νὰ ἀσκηθεῖ χωρὶς τὴ γνώση τῶν τύπων.

Ἐν τούτοις τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο δὲν εἶναι ἀκριβῶς ταυτόσημο μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο. Πλὴν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῶν Ρωμαϊκῶν κειμένων στὴ βόρεια Ἰταλία, τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο εἶχε πάψει νὰ εἶναι τὸ ζωντανὸ δίκαιο τῆς Εὐρώπης. Ὅμως οἱ γλωσσογράφοι πρῶτα καὶ οἱ σχολιασταὶ ἀργότερα, μποροῦσαν νὰ συγκρίνουν τὸ δίκαιο τῆς Β. Ἰταλίας, πού ἦταν τὸ δίκαιο τῶν Λομβαρδῶν, μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο, ἢ δὲ σύγκριση αὐτὴ κατέληγε εἰς βάρος τοῦ πρώτου. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο δὲν ἐφηρμοζέτο στὴν πράξη καὶ ἐπὶ πλέον ἦταν στὰ χέρια μορφωμένων ἀνθρώπων πού εἶχαν τὴν ἱκανότητα νὰ ἐπιδίδονται στὴν ἔρευνα, τοῦτο ἔλαβε ἐπιστημονικὴ μορφή. Ἔτσι ἔγινε ἓνα σῶμα γενικῶν κανόνων πού εἶχαν ἀπαγγισθῶναι ἀπὸ τὴ δικονομία ἢ ὁποία εἶχε χάσει τὴ σημασία της. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀρχὲς ἄρχισαν νὰ ἀναφύονται. Ἡ Ρωμαϊκὴ δικονομία ἔχασε τὴ σημασία της, διότι στὸν τεμαχισμένον χάρτη τῆς Εὐρώπης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κάθε κρατίδιο ἢ πόλη εἶχε ἀναπτύξει ξεχωριστὰς διαδικασίας. Ἔτσι ἡ δικονομία ἔγινε τμῆμα τοῦ δημοσίου δικαίου. Συνέπεια ἦταν ὅτι ἡ τριμερὴς διαίρεση τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου σὲ πρόσωπα, πράγματα καὶ ἀγωγὰς πού εἶχε προτείνει ὁ Γάιος καὶ ἀργότερα υἱοθέτησε ὁ Ἰουστινιανὸς ἔχασε τὸ τρίτο μέρος, δηλαδὴ τὶς ἀγωγὰς. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐξακολούθησε μέχρι τὸ δέκατο ἔνατο αἰῶνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διαίρεση τοῦ Γαλλικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος τοῦ 1804. Ὁ κῶδιξ αὐτὸς διηρέθη σὲ τρία ἄνισα μέρη, ἀλλὰ τὸ τελευταῖο μέρος παρέμεινε ἓνα συνονθύλευμα ὕλης. Τελικὰ οἱ Γερμανοὶ Πανδектистаὶ ἦσαν ἐκεῖνοι πού διεχώρι-

σαν τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο μὲ κριτήρια ὀρθολογικὰ καὶ ἐπιστημονικά. Πάντως, μετὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου στὴν Εὐρώπη τὸ δέκατο ἕκτο αἰῶνα, οἱ νομικοὶ ἐφάρμοσαν ἓνα καλλιεργημένο εἶδος Ρωμαϊκοῦ ἢ ὅπως μποροῦμε νὰ τὸ διαφοροποιήσουμε ἀποκαλώντας τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο καὶ ὄχι τοὺς δικονομικοὺς τύπους ποὺ εἶχε ἐπινοήσει ὁ πρᾶιτωρ.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δύο ἀποφασιστικὰ γεγονότα συνέβησαν στὴν Εὐρώπη. Τὸ πρῶτο ἦταν, μὲ τὴν ἐπιρροὴ μιᾶς παραδόσεως καλλιεργείας τῶν γραμμάτων ἢ Ἐκκλησία μπόρεσε νὰ εἰσαγάγει ἰδέες δικαιοσύνης στὶς πρακτικὲς λύσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου. Αὐτὸ φαίνεται π.χ. στὸ βιβλίον τοῦ Γάλλου νομικοῦ Loisel ποὺ εἶχε τὸν τίτλον *Institutions Coutumières* καὶ τὸ ὅποιο δημοσιεύθηκε τὸ δέκατο ἔβδομο αἰῶνα. Ὁ Loisel ἔγραψε γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀξία τῶν ὑποχρεώσεων τὰ ἑξῆς: «On lie les boeufs par les cornes et les hommes par les paroles; et autant vaut simple promesse ou convenue que les stipulations du droit romain». Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν ἐφηροῦτο στὸ μεσαιωνικὸ Γαλλικὸ δίκαιο. Τὸ ἄλλο γεγονὸς σημασίας ἦταν ἡ ἐμφάνιση κατὰ τὸ δέκατο ἔβδομο αἰῶνα τοῦ Φυσικοῦ δικαίου. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ Ὀρθολογικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ κίνηση τῆς Διαφωτίσεως ἔπαιξαν ρόλον στὴ μετέπειτα ἐξέλιξη τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου. Στὸ ἑξῆς, τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἀφρημένες ἀρχὲς ποὺ δὲν εἶχαν καμμία σχέση μὲ τὴ δικονομία. Ἀλλὰ οἱ ἀρχὲς αὗτὲς ἦσαν ἀνώτερες ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς νόμους καὶ γεμάτες ἀπὸ λογικὲς συμβουλές. Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸν ὅτι ἀνεπτύχθη ἡ τάση νὰ θεωροῦνται οἱ ἀρχὲς αὗτὲς αὐταπόδεικτες ἀλήθειες. Μάλιστα σὲ μία ἐποχὴ, ἦταν δυνατὸ ἓνας περιοδεύων ἐπιστήμων, συχνὰ ἓνας μοναχός, νὰ ταξιδεύσει ἀπὸ τὴν Βολογνα στὸ Παρίσι ἢ τὴν Leyden ἀκόμη καὶ μέχρι τὴν Ὁξφόρδη καὶ νὰ μπορεῖ νὰ διδάξει παντοῦ τὶς ἴδιες ἀρχὲς τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι μετὰ τὴν διάσπαση τῆς ἐνότητος αὐτῆς τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου κατὰ τὸ δέκατον ἔνατον αἰῶνα, ποὺ ἐπακολούθησε τὴν ἐμφάνιση στὸ προσκήνιον ἐθνικιστικῶν κινήματων, ἡ Εὐρώπη χρειάσθηκε δύο Παγκοσμίους Πολέμους, γιὰ νὰ πεισθεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐνότης. Ἀναφέρομαι σχετικὰ στὶς προσπάθειες ἑναρμονισμοῦ τοῦ δικαίου μέσα στὸ πλαίσιον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος.

Ἐν τούτοις, οὔτε ἡ διάσπαση τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου κατὰ τὸ δέκατον ἔνατον αἰῶνα δὲν κατόρθωσε νὰ τὸ ξεφανίσει. Ἀντιθέτως δυνάμωσε τὶς ἀρχὲς τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου, διότι οἱ ἀρχὲς αὗτὲς θεωρήθηκαν ἐπιτεύγματα τοῦ κάθε κράτους παρὰ ἓνα ἀφρημένο σύνολον κανόνων εἰσαχθέν ἀπὸ τὸ ἑξωτερικόν. Ἀποτελοῦσαν τμήμα τῆς παγκοσμίας δικαιοσύνης, τὴν ὁποία ὅλα τὰ πολιτισμένα

κράτη τῆς Εὐρώπης μοιράζονται ὡς κοινὴ κληρονομιά. Ἐξ ἄλλου, ἂν οἱ νεώτεροι Εὐρωπαϊκοὶ κώδικες διαφέρουν μεταξύ τους, ὑπῆρχε στὴ βάση μιὰ ἐνότης μεθόδου καὶ ἔννοιων. Ἡ μέθοδος ἦταν ἐπαγωγικὴ, δηλαδὴ ἕνας λογικὸς ἢ καρτεσιανὸς τρόπος σκέψεως ἢ ἐξαγωγῆς λογικῶν συμπερασμάτων ἀπὸ γενικὲς ἀρχὲς σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἔννοιες αὐτὲς ἦσαν διανοητικὲς κατασκευές, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ὅπως ἡ νομὴ, ἦταν ἰδιαίτερα περίπλοκες. Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ ὅτι τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο κατέληξε τελικὰ στὴν ἀποθέωσή του μὲ τὴν κίνηση τῶν Πανδεκτιστῶν στὴν Γερμανία τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα. Μὲ τὴν κίνηση αὐτὴ τὸ δίκαιο τῶν καθηγητῶν (τὸ λεγόμενον Professorenrecht) ἐπεκράτησε, διότι μόνον οἱ καθηγηταὶ εἶχαν τὶς ἱκανότητες καὶ τὸ χρόνο νὰ ἀναπτύξουν τὶς ἔννοιες αὐτὲς. Ἔτσι ὁ ρόλος τῶν δικαστῶν ἐλαχιστοποιήθηκε καὶ οἱ δικασταὶ ἔγιναν ἀπλῶς διοικητικὰ ὄργανα ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Σχετικὰ, ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἀντιπαραβάλομε τὴν σπουδαιότητα τοῦ Ἑγγλοῦ δικαστοῦ, τοῦ ὁποῖου τὸ ἀξίωμα ἔλαβε συνταγματικὴ σημασία, μὲ τὴν θέση τοῦ Γάλλου δικαστοῦ. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς μὲ τὸ νὰ λάβει τὸ μέρος τοῦ θρόνου ἔχασε, ὅταν ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἀργότερα ὁ Γαλλικὸς Ἀστικὸς Κώδικας μετατόπισαν τὸν δικαστὴ ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν θέση ποὺ εἶχε καταλάβει στὰ Parlements, δηλαδὴ στὰ Δικαστήρια. Ἔτσι ὁ Γάλλος δικαστὴς ἔγινε ἕνα ἀπλὸ διοικητικὸ ὄργανο μὲ πολὺ περιορισμένες δικαστικὲς ἐξουσίες, τὶς ὁποῖες ὀρίζουν τὰ ἄρθρα 4 καὶ 5 τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, δικάζοντας μόνον ἰδιωτικὲς διαφορὰς χωρὶς δικαίωμα νὰ εἰσάγει κανόνες γιὰ τὸ μέλλον. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς νέας νομικῆς μεθόδου στὰ Ρωμαιογενῆ συστήματα ὑπεβίβασε τὰ συστήματα αὐτοῦ τοῦ δικαίου σὲ κατώτερη μοῖρα ἀπὸ τὸ Ἑγγλοαμερικανικὸ δίκαιο. Μπορεῖ μάλιστα νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἐπιμονὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ δικαίου σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν νομολογία ἔδωσε σ' ἕνα ὀρθολογικὸ καὶ πολιτισμένον σύνολο ἀρχῶν τὴν ὄθηση νὰ ἐπεκταθεῖ πολὺ πέραν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Εὐρώπης. Πιστεύω ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου ποὺ ἐξετιμήθη ἀπὸ μακρινὲς χῶρες καὶ ποὺ ὀδήγησε, κατὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα, στὴν εἰσαγωγή, μὲ λίγες τοπικὲς παραλλαγὰς, Εὐρωπαϊκῶν κωδίκων ὡς δίκαιο χωρῶν ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία μέχρι τὴν Χιλή.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ μέθοδος ποὺ ἐπενόησαν οἱ νομικοὶ τῶν Ρωμαιογενῶν συστημάτων, ἡ ὁποία βασίζεται στὴν κωδικοποίησιν ἀρχῶν, ἐχρησίμευσε καὶ πάλι στὴν ἐποχὴ μας. Γιατὶ μὲ τὴν κωδικοποίησιν, κατέστη δυνατόν μερικὲς ἀπὸ τὶς χῶρες τοῦ λεγόμενου τρίτου κόσμου, στὴν Ἀφρικὴ καὶ τὴν Ἀσία, νὰ δεχθοῦν Εὐρωπαϊκὲς κωδικοποιήσεις καὶ ἔτσι νὰ φθάσουν ἀμέσως σὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα ρυθμίσεως τῶν ἰδιωτικῶν τους σχέσεων. Τέτοια ρύθμιση κατέστη μόνον

δυνατή στην Ευρώπη μετά πάροδο πολλών αιώνων. Πρέπει να προσθέσουμε ότι η ευκολία ενός κωδικοποιημένου συστήματος δικαίου τείνει να έκτοπίζει κάθε επιθυμία εισαγωγής ενός συστήματος δικαίου που βασίζεται εις τὸ Ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο. Εἰς τὸ ἴδιο τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο μάλιστα ἡ ἐπέκταση καὶ ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς πολυσχιδοῦς καὶ μοντέρνας κοινωνίας ἔτεινε πρὸς τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀξίας τῆς κωδικοποιήσεως. Παράδειγμα εἶναι ἡ Ἀγγλία ὅταν ὁ Law Commissions Act τοῦ 1965, δηλαδή ὁ νόμος ποὺ ἰδρύει μιὰ μόνιμη Νομοπαρασκευαστικὴ Ἐπιτροπὴ. Διὰ πρώτη φορὰ νόμος συνιστᾷ τὴν Ἐπιτροπὴ αὐτὴ νὰ προβεῖ στὴν κωδικοποίησιν τοῦ Ἀγγλικοῦ δικαίου.

B. Ἡ Φιλοσοφία.

Ἄν αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδος, ποῖα εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου; Στὸ θέμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο ὑπογραμμίζει τὴν ἐξουσία καὶ τὴν τάξιν. Ρωμαϊκὴ ἦταν ἡ ἀρχὴ ποὺ ἀναφέρεται στὶς Εἰσηγήσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ *quod principi placuit legis habet vigorem*. Ἄν καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἐκφοβίζει, δὲν ὑπάρχει λόγος, πιστεύω, νὰ ἀνησυχῶμε ὑπερβολικὰ γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου στὸ σύνολό του. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ τάξιν καὶ ἡ πειθαρχία εἶναι ἀπαραίτητα στοιχεῖα, ἂν ἡ ἐλευθερία δὲν πρόκειται νὰ καταλήξει σὲ ἀναρχία. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο μερικὲς φορὲς τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο ἔχει βρεῖ δύσκολο, εἶναι νὰ κάνει ἓνα σωστὸ διαχωρισμὸ μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ τάξεως.

Εἶναι ἀναφισβήτητο ὅτι σὲ μερικὰ σημεῖα τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο ἔχει πατερναλιστικὰς τάσεις. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ τάσεις αὐτὲς εἶναι πάντα καταδικαστέες. Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι εἶναι οὐτοπία νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐνήλικα ὑπεύθυνα καὶ πολιτισμένα ἄτομα. Ἐπὶ πλέον, ὑπάρχουν δύο εὐλόγες πλευρὲς στὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ ἄτομα ἔχουν ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις. Στὸ θέμα αὐτὸ ἔχω ἐπίγνωσιν τοῦ κινδύνου ἀπλοποιήσεως. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κινδύνου αὐτοῦ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ καὶ στὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο, παρ' ὅλη τὴν ἔμφασιν ποὺ δίνει στὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας, διετήρησε μέχρι τὸ 1957 τὴν αὐτοκτονία ὡς ποινικὸ ἀδίκημα. Ἀλλὰ στὸν τομέα τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, ὅπου τὸ Κράτος δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ κολάσει ἀλλὰ νὰ ρυθμίσει τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο δείχνει ἰσχυρὰς πατερναλιστικὰς τάσεις.

Γιὰ παράδειγμα στὸ ἐμπράγατο καὶ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο τὰ ὁποῖα διαχωρίζονται μὲ δυσκολία, τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο τονίζει τὰ δικαιώματα τῆς οἰκο-

γενείας ἔναντι τῶν μελῶν της. Ὁ νόμος ἐπιμένει στίς ὑποχρεώσεις τοῦ ἰδιοκτήτου καθὼς καὶ στίς ὑποχρεώσεις τοῦ διαθέτου πρὸς τὴν οἰκογένειά του. Π. χ. πολλὰ Ρωμαιογενῆ δίκαια ἔχουν κανόνες πὸν ὑποχρεώνουν τὸν διαθέτη νὰ ἀφήσει τὴν νόμιμο μοῖρα στὰ παιδιά του, ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ ἔχου ἐνηλικιωθεῖ, ἔχουν περιουσία καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ διάγουν μιὰ ἀνεξάρτητη ζωὴ. Ὑπάρχουν ἐπίσης κανόνες οἱ ὅποιοι ἐμποδίζουν τὸν κάτοχο τῆς περιουσίας νὰ τὴν διαθέσει κατὰ τρόπο τὸν ὅποιο ἢ οἰκογένειά του καὶ τὸ δικαστήριον θεωροῦν καταχρηστικό. Στὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο, οἱ γονεῖς ἀσκοῦν μεγαλύτερο ἔλεγχο στὰ παιδιά τους καὶ γιὰ περισσότερο χρόνο μέχρι νὰ γίνουν δεκαοκτώ, εἴκοσι καὶ εἰκοσιπέντε ἐτῶν. Μποροῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὴν συναίνεσή τους σ' ἓνα γάμο νέων καὶ ἡ ἀρνηση αὐτὴ — ὅπως συμβαίνει στὸ Γαλλικὸ δίκαιο — δὲν ὑπόκειται στὴν κρίση τοῦ δικαστηρίου. Οἱ γονεῖς μποροῦν ἐπίσης νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ εἰσοδήματα τῶν παιδιῶν τους. Ὅταν λείψουν οἱ γονεῖς τὰ παιδιά ὑπόκεινται σὲ κηδεμονία καὶ πολλὲς φορὲς στὸν ἔλεγχο ἑνὸς οἰκογενειακοῦ συμβουλίου. Οἱ γονεῖς οἱ ἴδιοι εἶναι ὑποχρεωμένοι μὲ τὴ σειρά τους νὰ ἀποδώσουν λογαριασμὸ διαχείρισεως στὸ Δικαστήριον. Ἐνα σύστημα κοινοκτημοσύνης μεταξὺ τῶν συζύγων ἀναφέεται μὲ τὸ γάμο καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ πολύπλοκοι κανόνες πὸν ἐπιβάλλει ὁ νόμος, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ νόμιμη διαχείριση τῆς κοινῆς περιουσίας. Στὸ δίκαιο τῶν συμβάσεων, γενικὲς ἀρχὲς ἐξασφαλίζουν ὥστε ἡ ἐλευθερία τῶν συμβαλλομένων νὰ συμφωνήσουν οἰουσδήποτε ὅρους ἐπιθυμοῦν, περιορίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ γενικῶν κανόνων. Οἱ κανόνες αὐτοὶ ἐπιτρέπουν στὸ δικαστήριον νὰ ἐπεμβαίνει μετὰ τὴν σύναψη τῆς συμβάσεως καὶ νὰ μεταβάλλει τίς ἐπιθυμίες τῶν συμβαλλομένων, ὅπως ἐξεφράσθησαν κατὰ τὴ σύναψη. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις τὰ Δικαστήρια ἔχουν εὐρεῖα δικαιοδοσία νὰ ἀναιγνύονται ἢ νὰ προσαρμόζουν συμβάσεις σὲ νέες συνθῆκες. Παράδειγμα τῆς δικαιοδοσίας αὐτῆς εἶναι οἱ *Geschäftsgrundlage* τοῦ Γερμανικοῦ δικαίου. Σὲ μερικὰ δίκαια τὰ συμβαλλόμενα μέρη δὲν μποροῦν νὰ θεωρήσουν, ὅπως συμβαίνει κατὰ τὸ ἄρθρον 1184 τοῦ Γαλλικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, ὅτι ὑπάρχει ἀθέτηση ὑποχρεώσεως χωρὶς πανηγυρικὴ βεβαίωση τοῦ δικαστηρίου. Στίς ἀδικοπραξίαις ὑπάρχει μεγάλη τάση ἐπεκτάσεως τῆς ἀντικειμενικῆς εὐθύνης καὶ τεκμήριον πλάνης. Π. χ. ἡ ἀντικειμενικὴ εὐθύνη ὑφίσταται στὰ περισσότερα δίκαια ὅσον ἀφορᾷ τὰ αὐτοκινητιστικὰ δυστυχήματα. Γενικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ Ρωμαιογενῆ δίκαια ἐπεμβαίνουν περισσότερο στὴ ζωὴ τῶν ἀτόμων, ἀπαιτοῦν ἓνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο συμπεριφορᾶς ἀπὸ αὐτὰ ἀπὸ ὅ,τι ἀπαιτεῖ τὸ Ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο, καὶ ἐπιμένουν στὴν ἀνάγκη πειθαρχίας καὶ ἐλέγχου. Αὐτὰ συνοδεύονται ἀπὸ ἐκτεταμένες ἐξουσίες ἀσκεῖ ἢ πὸν ἀστυνομικὴ δύναμη στὴ ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τίς ἐξουσίες αὐτὲς ὁ πολίτης ἔχει δι-

καίωμα να ἀμφισβητήσει μετὰ τὴν ἄσκησή τους. Π.χ. ἡ ἀστυνομία μπορεῖ νὰ ἐπιβάλει μία ἀπόφασή της στὸ γείτονά μου σχετικὰ μὲ τὸ θόρυβο χωρὶς νὰ παρεμβληθεῖ δικαστικὴ ἀπόφαση. Ὁ γείτονάς μου μπορεῖ νὰ προσβάλει τὴν ἀπόφαση αὐτή, ἀφοῦ ἐκτελεσθεῖ. Αὐτὴ εἶναι συχνὰ μιὰ χρησιμὴ διαδικασία, ἡ ὁποία ὅμως ἀντίκειται αὐστηρῶς στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἀγγλικοῦ δικαίου ὅτι ἡ ἀστυνομία δὲν πρέπει νὰ ἔχει μεγαλύτερη ἐξουσία ἀπὸ τὰ ἄτομα. Παρόμοια ἐξουσία ὑπάρχει καὶ στὸ Εὐρωπαϊκὸ δίκαιο. Π.χ. ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ τῆς ΕΟΚ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλει πρόστιμα σὲ ἐπιχειρήσεις, χωρὶς νὰ ἔχει παρεμβληθεῖ δικαστικὴ ἀπόφαση. Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ νομικοὶ (καὶ ὑποθέτω καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες) ἀσκοῦν αὐστηρὴ κριτικὴ στὴν ἄσκηση αὐτὴ αὐθαιρέτου ἐξουσίας.

Ἄν αὐτὴ ἡ ἀσφαλῶς μονομερῆς περιγραφή τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου ὑπογραμμίζει ἴσως τὴν πλευρὰ ἐλέγχου τοῦ δικαίου, δὲν πρέπει νὰ νομισθεῖ ὅτι ὑπονοεῖται εἰς ὅλα τὰ σημεῖα ἐπίκριση. Διότι διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, τὸ δίκαιο αὐτὸ ἔφθασε σὲ μιὰ ἐπίζηλο κλίμακα πολιτιστικῶν ἀξιών. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κοινωνία μας ἔχει ἀνάγκη καὶ ἀπὸ τὸ Ρωμαιογενὲς ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ Ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο, γιὰ νὰ δημιουργήσει ἐπιτυχῆ ἐπίπεδα ζωῆς. Ὅπως ἡ ὑφήλιος μικραίνει μὲ τὶς μεγαλύτερες ταχύτητες ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς τεράστιες εἰρηνικὲς κινήσεις πληθυσμῶν, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε μιὰ τάση ἀναμείξεως τῶν δύο τύπων δικαίου σὲ μιὰ νέα μορφή Εὐρωπαϊκοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο διατηρεῖ ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τους ποὺ ἀπεδείχθησαν ὅτι ἔχουν κάποια μόνιμη ἀξία. Ἔτσι στὰ τελευταῖα ἔτη ἡ Ἰρλανδία, χώρα Ἀγγλικοῦ δικαίου, εἰσήγαγε τὴν νόμιμο μοῖρα στὸ κληρονομικὸ της δίκαιο. Ἡ Ἀγγλία συζητεῖ τὴν εἰσαγωγὴ ἐνὸς συστήματος κοινοκτημοσύνης μεταξὺ τῶν συζύγων, ἐνῶ ἀρχῆς τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου ποὺ ἀφοροῦν τὴν προστασία τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου εἶναι σὲ ἄνοδο σὲ κράτη Ρωμαιογενοῦς δικαίου. Σχετικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἀνάπτυξη ἐδικῶν κανόνων προστασίας τοῦ ἀτόμου στὴν Δυτικογερμανικὴ Δημοκρατία. Αὐτοὶ οἱ κανόνες ἐκτείνονται ὄχι μόνον στὴν ἴδρυση ἐδικοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου ποὺ ἔχει μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀνωτάτου δικαστηρίου τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, ἀλλὰ καὶ στὸν τομέα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ὅπου ἀνεπτύχθη τὸ δίκαιωμα νὰ ζητεῖται ἡ ἄρση προσβολῆς, ἡ λεγομένη *Unterlassungsklage* ἡ ὁποία χρησιμεύει καὶ στὸ δίκαιο τῆς συκοφαντικῆς δυσφημίσεως.

IV. ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ὅταν στραφοῦμε πρὸς τὸ Σοσιαλιστικὸ δίκαιο, παρατηροῦμε ἓνα νέο καὶ περίπλοκο φαινόμενο, γιὰ τὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ ὑπάρχουν ἀμφιβολίες κατὰ πόσο

ἔχει ὑποστῆ ἀντικειμενικὴ ἀνάλυση ἢ ἂν τὸ φιλοσοφικὸ τοῦ ὑπόβαθρο ἔχει γίνεи ἐπαρκῶς καταληπτό. Τὸ ἐπιχείρημα μπορεῖ νὰ προβληθεῖ ὅτι ὅσον ἀφορᾷ τὴν μέθοδο, τὸ Σοσιαλιστικὸ δίκαιο ἀνήκει στὰ Ρωμαιογενῆ συστήματα δικαίου, τοῦλάχιστον ἐπιφανειακά. Οἱ σοσιαλισταὶ νομικοὶ παραπονέθηκαν, ὄχι χωρὶς κάποια εὐλογοφάνεια, ὅτι τὸ δίκαιό τους πολὺ συχνὰ κατατάσσεται ὡς παράγωγο τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου, ἐνῶ μπορεῖ νὰ ἔχει ἀξιώσεις νὰ θεωρηθεῖ ὡς πρωτότυπο δίκαιο. Τὸ παράπονό τους στὸ θέμα αὐτὸ μπορεῖ χωρὶς ὑπεκφυγῆς ν' ἀναγνωρισθεῖ καὶ νὰ γίνεи εὐκόλα ἀποδεκτό. Ἀλλὰ γιὰ διαφορετικοὺς λόγους ἀπὸ ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ σοσιαλισταὶ νομικοὶ προβάλλουν ἀξιώσεις πρωτοτυπίας.

Α. Ἡ Μέθοδος.

Πρῶτον, καὶ ἂν ἀφήσουμε πρὸς στιγμὴ τὶς φιλοσοφικῆς του βάσεις, τὸ Σοσιαλιστικὸ δίκαιο ἐξυπακούει μιὰ σύγκριση τοῦ παραδοσιακοῦ τοιμέως τῆς νομικῆς δραστηριότητος. Σχετικὰ, εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ τῶν Σοσιαλιστικῶν συστημάτων δικαίου — ἐδῶ μποροῦμε μόνο νὰ ἐξετάσουμε τὰ συστήματα ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη — ὅτι δημιουργοῦν δίκαιο ἔξω ἀπὸ τὶς παραδοσιακῆς νομικῆς δομές, τὶς ὁποῖες ὅμως δὲν ἐγκαταλείπουν τυπικῶς. Π. χ. στὶς περισσότερες σοσιαλιστικῆς χώρες ἔχουν γίνεи κωδικοποιήσεις τοῦ Ἀστικοῦ δικαίου. Οἱ κωδικοποιήσεις αὐτῆς διατηροῦν καὶ συχνὰ βελτιώνουν τὶς διατάξεις ποὺ ὑπῆρχαν πρὶν. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς παραλλήλου δικαίου ἔξω ἀπὸ τοὺς κώδικες, οἱ διατάξεις αὐτῆς ἐφαρμόζονται σὲ περιορισμένο πεδίο. Τοῦτο συμβαίνει μὲ τὶς διατάξεις περὶ συμβάσεων τῶν σοσιαλιστικῶν κωδίκων. Αὐτῆς, ἂν καὶ θεωρητικῶς ἐν ἰσχύϊ, δὲν ἐφαρμόζονται στὴν πράξη σὲ κλίμακα ἀνάλογη μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τους στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Τοῦτο συμβαίνει, διότι ἓνα δίκαιο συμβάσεων ἐξυπακούει, μὲ τὴ δυτικοευρωπαϊκὴ ἔννοια τοῦ ὄρου αὐτοῦ, ἐκτεταμένο ἔλεγχο τοῦ πλούτου ἀπὸ ἄτομα τὰ ὁποῖα ἔχουν τὰ μέσα καὶ τὴν εὐχέρεια νὰ διαφωνήσουν καὶ συνεπῶς νὰ μεταφέρουν τὶς διαφορῆς τους στὰ δικαστήρια. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει στὶς Σοσιαλιστικῆς χώρες καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ ἔρευνα τῶν Συλλογῶν τῆς Νομολογίας ποὺ δημοσιεύονται στὶς χώρες αὐτῆς. Σ' αὐτῆς τὶς συλλογῆς, διαφορῆς ἐμπραγμάτου δικαίου εἶναι σπάνιες, ἂν καὶ ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα ποινικῶν διώξεων γιὰ κλοπὴ σοσιαλιστικῆς περιουσίας. Ἀντιθέτως ὑπάρχουν πολλοὶ οὐσιαστικοὶ κανόνες διευθετήσεως συμβάσεων μεταξὺ κρατικῶν ὀργανισμῶν. Οἱ κανόνες αὐτοὶ εὐρίσκονται ἔξω ἀπὸ τοὺς κώδικες. Σχετικὰ, οἱ διαφορῆς αὐτῆς παίρνουν τὴν μορφή προ-συμβατικῆς διαιτησίας μεταξὺ δύο Σοσιαλιστικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπὸ Κρατικὰ διαιτητικὰ σώματα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ

στις άδικοπραξίες. Έτσι στην πράξη δέν υπάρχει χώρος για την λύση ιδιωτικων διαφορων στους τομεις αυτους. Στο αρχικό Σοβιετικό δίκαιο, η αντικειμενική ευθύνη ήταν πολύ ευρύτερας έκτασεως από τα δυτικοευρωπαϊκά δίκαια. Η ευθύνη αυτή έχει έκτοτε περιορισθεί κατά το μέτρο που το δίκαιο της κοινωνικής ασφαλίσεως έχει αναπτυχθεί. Άλλά η κεντρική θέση την οποία κατέχουν οι Άστικοί κώδικες στα Σοσιαλιστικά συστήματα δίνει την εντύπωση ότι οι δικαστικές διαφορές είναι στις Σοσιαλιστικές κοινωνίες έξ ίσου σπουδαίες με τις διαφορές στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες. Ότι η ανάλυση αυτή δέν είναι προσωπική φαίνεται και από την βασική αρχή που δέχονται τα Σοσιαλιστικά συστήματα δικαίου. Η αρχή αυτή περιέχεται σε μία φράση του Λένιν σε γράμμα προς τον Κόμσκυ, που επαναλαμβάνεται συχνά ότι «σε μās δέν υπάρχει πιά ιδιωτικό δίκαιο, τα πάντα έχουν γίνει δημόσιο δίκαιο».

Δεύτερον ο μηχανισμός της άπονομής της δικαιοσύνης, ο οποίος αποβλέπει στην εφαρμογή του νόμου, διαφέρει βασικά από το μηχανισμό του Ρωμαιογενούς δικαίου. Διότι ο μηχανισμός αυτός δέν θεωρείται, αν και συχνά ενεργεί, σαν να έχει διαφορετική λειτουργία από τη λειτουργία της εκτελεστικής εξουσίας. Ένεργεί μάλλον ως μέσον εκτελέσεως της πολιτικής της Κυβερνήσεως. Με άλλα λόγια, ο στόχος του δικαίου στα Σοσιαλιστικά συστήματα δικαίου είναι η προστασία του Κράτους και η εφαρμογή των σκοπων του, όχι η προστασία των συμφερόντων του ατόμου. Όπως εκφράζει το στόχο αυτό το άρθρο 1 του Σοβιετικού Άστικού Κώδικος του 1922, τα δικαιώματα ερμηνεύονται σύμφωνα με τους οικονομικούς και κοινωνικούς τους σκοπούς. Ο νεώτερος Άστικός Κώδιξ της Ρωσικής Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας του 1964 στο άρθρο 5 παράγραφος 1 εκφράζει την ίδια ιδέα, όταν θεσπίζει κυριολεκτικώς: «Άστικά δικαιώματα προστατεύονται από το νόμο εκτός των περιπτώσεων όπου ασκοῦνται με τρόπο ασυμβίβαστο με την πρόοδο των δικαιωμάτων αυτών σε μία σοσιαλιστική κοινωνία κατά την περίοδο της εγκαθιδρύσεως του κομμουνισμού». Παρόμοια είναι η άποψη π. χ. του Ουγγρικού Άστικού Κώδικος 1959, στα άρθρα 4 και 5, ή του Τσεχοσλοβακικού Άστικού Κώδικος του 1965 στα άρθρα 6 και 7. Δέν εκπλήττει ότι στις Σοσιαλιστικές χώρες ο ρόλος των δικαστηρίων δέν είναι να δικάζουν διαφορές μεταξύ των διαδίκων, αλλά να βελτιώνουν την κοινωνική συμπεριφορά τους. Έτσι το Σοβιετικό δίκαιο, το οποιο πότε πότε τονίζει την ανάγκη όμολογίας ή αναγνώρισεως των σφαλμάτων του κατηγορουμένου, αποδίδει στα δικαστήρια έναν εκπαιδευτικό ρόλο. Τα δικαστήρια υπάρχουν για να κάνουν τους διαδίκους καλύτερους πολίτες, όχι για να δικάσουν αντικειμενικά επί της διαφοράς τους.

Ἡ θεωρία αὐτή καὶ πράξι τῶν Σοσιαλιστικῶν συστημάτων καθίσταται δυνατὴ διότι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Δυτικὴ κοινωνία, τὸ Κράτος μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀνάληψη τοῦ Ἰδιωτικοῦ πλοῦτου καὶ συνεπῶς τῆς ἰδιωτικῆς ἐξουσίας, ἀπέκτησε τὸ μονοπώλιο τῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν σκοπῶν του. Ἡ θέση αὐτὴ ἀποκαλύπτει μιὰ ἔννοια χρήσεως τῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία εἶναι τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πού ἐξέφρασε ὁ λόρδος Acton, ὁ Ἄγγλος αὐτὸς φιλόσοφος τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, ὅταν εἶπε ὅτι «ἡ ἐξουσία διαφθείρει καὶ ἡ ἀπόλυτος ἐξουσία διαφθείρει ἀπολύτως».

Τρίτον, τὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα δικαίου ἐπιφανειακὰ φαίνονται νὰ χρησιμοποιοῦν μεθόδους πού εἶναι γνωστὲς στὰ Ρωμαιογενῆ συστήματα, μὲ τὴ χρήση δοκίμου Ρωμαϊκῆς νομικῆς ὀρολογίας. Ὑποβάλλουν ὅμως τὴ μέθοδο αὐτὴ σὲ μαρξιστικὴ ἀνάλυση, δηλ. ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι μόνον μιὰ κατασκευὴ πού βασίζεται σ' ἓνα ὑπόβαθρο ἀπὸ ἄνισες οἰκονομικὲς συνθῆκες. Ὅταν οἱ συνθῆκες αὐτὲς γίνονται ἴσες, τὸ δίκαιο καὶ τὸ κράτος θὰ ἐξαφανισθοῦν. Στὴν πράξι ὅμως τὸ οὐτοπικὸ αὐτὸ στάδιο τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ δικαίου ἔχει ἀναβληθεῖ γιὰ ἀόριστο χρόνο, δηλαδή ὅταν τὸ Σοσιαλιστικὸ σύστημα δὲν θὰ περιτριγυρίζεται ἀπὸ καπιταλιστικὸ περιβάλλον. Τοῦτο πρῶτα εἶπε ὁ Βισίνσκυ, ἀλλὰ ἔχει ἔκτοτε ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὸν Γκαλέντσα ὁ ὁποῖος ἔγραψε σχετικὰ στὸ Περιοδικὸ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας ἀπὸ τὸ 1957.

Ἐν τούτοις, ἡ πλήρης ὑποταγὴ νομικῶν ἐννοιῶν σὲ οἰκονομικὲς κατηγορίες καθιστᾷ ἀναπόφευκτη τὴν παραποίηση τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς νομικῆς μεθόδου πού βασίζεται σ' αὐτές. Ἐπειδὴ οἱ οἰκονομικὲς αὐτὲς κατηγορίες εἶναι ἐλαστικὲς καὶ στεροῦνται ἀκριβείας, δὲν μποροῦν παρὰ νὰ ἐμπλέξουν περισσότερο τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου. Μποροῦν μάλιστα νὰ ὑπονομεύσουν τὸ στόχο του, ὁ ὁποῖος εἶναι νὰ χρησιμεύσει ὡς ὁδηγὸς μελλούσης συμπεριφορᾶς μὲ τὸ νὰ παρέχει ἓνα ἐλάχιστο ὄριο ἀσφαλείας καὶ νομικῆς βεβαιότητος. Ὡς παράδειγμα ἀρκεῖ νὰ πάρουμε τὴν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀσφαλῶς κεντρικὴ σὲ κάθε σύστημα δικαίου. Ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, κατὰ τὴν δυτικοευρωπαϊκὴ ἔννοια, εἶναι ἓνα μικρὸ μόνον τμῆμα τῆς ἐμπραγμάτου περιουσίας πού ὑπάρχει στὰ Σοσιαλιστικὰ κράτη. Διότι στὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα ἀντικείμενο ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἡ περιουσία πού δὲν ἀνήκει στὸ Κράτος, ἀποκαλούμενη Κρατικὴ ἰδιοκτησία, ἡ πού δὲν ἀνήκει στοὺς ἰδιῶτες γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν προσωπικῶν τους ἀναγκῶν, ἀποκαλούμενη προσωπικὴ ἰδιοκτησία. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ Κράτος κατατάσσει τὴν ἰδιοκτησία σύμφωνα μὲ ἓνα οἰκονομικὸ κριτήριο, δηλαδή τὸν κανόνα ὅτι τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς δὲν μποροῦν νὰ ἀνήκουν σὲ ἰδιῶτες ὡς ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Οἱ ἰδιῶτες μποροῦν νὰ ἔχουν μόνον προσωπικὴ

ιδιοκτησία για την ικανοποίηση των προσωπικών τους μόνον αναγκών. Ἄλλὰ ὁ ὄρισμός τί εἶναι μέσον παραγωγῆς εἶναι οἰκονομικός καί συνεπῶς ὑπερβολικά ἔλαστικός καί ἀόριστος, γιά νά ἀποτελέσει μιὰ σταθερή βάση γιά ἕνα νομικό ὄρισμό τῆς ιδιοκτησίας καί γιά τήν ἀπονομή νομικῶν δικαιωμάτων. Ἔτσι, κατά πόσο ἕνα πρᾶγμα εἶναι μέσο παραγωγῆς τὸ ὁποῖο, κατά τήν μαρξιστική ὀρολογία, ἐπιτρέπει σ' ἕνα ἄτομο νά πλουτίσει, ἂν τὸ χρησιμοποιήσει, ἢ προσωπική περιουσία γιά τήν ικανοποίηση προσωπικῶν αναγκῶν. μπορεῖ νά εἶναι ζήτημα τύχης καί δὲν μπορεῖ νά ἐλεγχθεῖ ἀπὸ τὸ Κράτος, παρὰ μόνο ἂν τοῦτο ἐπιβάλει ὀλοκληρωτικὸ ἔλεγχο. Γιά νά πάρομε ἕνα ἢ δύο παραδείγματα, μιὰ οἰκογένεια ἔχει ἕνα διαμέρισμα τριῶν δωματίων, τὸ ὁποῖο εἶναι προσωπική ιδιοκτησία. Τὸ παιδί τῆς οἰκογενείας μεγαλώνει καί ἐγκαταλείπει τὸ διαμέρισμα. Οἱ γονεῖς νοικιάζουν ἕνα δωμάτιο. Ἐδῶ μὲ τήν ἀλλαγὴ χρήσεως τοῦ δωματίου ἢ προσωπική ιδιοκτησία μετετρέπη σὲ μέσο πλουτισμοῦ καί συνεπῶς σὲ μέσον παραγωγῆς. Ὅμοίως ἕνα ἄτομο ἔχει ἕνα καροτσάκι ἢ ἕνα αὐτοκίνητο. Ἄν νοικιάσει τὴν χρήση του, τὸ καροτσάκι ἢ τὸ αὐτοκίνητο ἔγιναν μέσα παραγωγῆς. Ἐνα σύστημα δικαίου ὅμως, δὲν μπορεῖ πάντα νά παρακολουθεῖ τόσο ἐλαστικὲς ἀλλαγές χρήσεως τῆς ιδιοκτησίας. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀβεβαιότητος ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα, ἢ ὁποῖα ἀντανακλᾶται στὶς νομικὲς τους μεθόδους, εἶναι ἢ δυσκολία ποὺ βρῆκε ὁ Γιουγκοσλαῦος νομοθέτης στὴν προσπάθειά του νά βρεῖ τὸν ὄρισμό τῆς κοινωνικῆς ιδιοκτησίας, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ τὴν Γιουγκοσλαβική ἀπάντηση στὸν κρατικὸ καπιταλισμὸ Σοβιετικοῦ τύπου. Ὁ Γιουγκοσλαῦος νομοθέτης δὲν ἔχει ἀκόμη καθορίσει ἕνα ἀκριβῆ ὄρισμό τῆς κοινωνικῆς ιδιοκτησίας, ὡς νομικὸ ὄρο μὲ ἀποτέλεσμα ἢ δυσκολία αὐτὴ ν' ἀποτελεῖ τὸ κύριο ἐμπόδιο στὴν κωδικοποίηση τοῦ Γιουγκοσλαβικοῦ δικαίου. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα δὲν μποροῦν νά διατηρήσουν μιὰ συνέπεια ὀρισμοῦ, ἢ ὁποῖα εἶναι ἀπαραίτητη γιά τὸ δίκαιο. Τοῦτο, διότι οἰκονομικὲς ἔννοιες πρέπει νά παραμείνουν πολὺ πιὸ ἐλαστικὲς ἀπὸ τίς νομικὲς ἔννοιες, οἱ ὁποῖες πρέπει ἀπαιτήτως νά ἀσκοῦν μιὰ ἐπιρροή σταθεροποιήσεως στὴν κοινωνία. Πράγματι, σὲ μερικές περιπτώσεις, κοινωνικὲς ἀνάγκες ὑπεχρέωσαν τὰ Σοσιαλιστικὰ δίκαια νά ἐγκαταλείψουν τὴν πλήρη ἐξάρτηση τοῦ δικαίου τους ἀπὸ τὴν οἰκονομία. Οἱ Σοσιαλισταὶ νομικοὶ ἔχουν δυσκολίες νά ἐξηγήσουν οἰκονομικὰ κίνητρα. Π. χ. δὲν μποροῦν ἐπαρκῶς νά ἐξηγήσουν, γιὰτί πληρώνεται τόκος σὲ καταθέσεις Κρατικῶν Ταμειτηρίων, διότι ὁ τόκος δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν Σοσιαλιστικὴ ἀρχὴ «στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὴν ἐργασία του», ἀφοῦ ὁ καταθέτης δὲν ἔκανε καμμία ἐργασία γιά νά τὸν κερδίσει.

Αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεθόδου δίνουν στὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα ἰδιάζουσα φύση ἢ ὁποία πλήρως δικαιολογεῖ τὴν ἀπαίτηση τῶν συστημάτων αὐτῶν νὰ κατέχουν μιὰ ξεχωριστὴ κατηγορία δικαίων. Ὑπάρχουν βέβαια παραπλανητικὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ Ρωμαιογενῆ συστήματα. Τοῦτο, διότι κατὰ παράδοση, οἱ Σοσιαλιστικὲς χῶρες ἀνῆκαν στὴ Ρωμαιογενῆ οἰκογένεια δικαίου καὶ ἡ ὀρολογία καὶ μέθοδος τοῦ Σοσιαλιστικοῦ δικαίου ἐπιφανειακὰ συνδέεται μὲ τὸ Ρωμαιογενὲς δίκαιο. Ἡ ὁμοιότης ὅμως λήγει ἐκεῖ.

B. Ἡ φιλοσοφία.

Ὅταν στραφοῦμε πρὸς τὴ φιλοσοφία ποὺ χαρακτηρίζει τὸ Σοσιαλιστικὸ δίκαιο, οἱ διαφορὲς εἶναι ἀκόμη πιὸ ἔντονες. Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ συνοπτικὰ σὲ δύο προτάσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι τὸ γενικὸ καλὸ εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ καλὸ. Τὸ ἄτομο δηλαδὴ ἔχει γενικῶς μόνο ἀξία, στὸ μέτρο ποὺ ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ὅλου. Ἡ δευτέρη πρόταση εἶναι ὅτι ἡ διακυβέρνηση, καὶ συνεπῶς τὸ δίκαιο, βασιζόμενο σὲ διακριτικὴ εὐχέρεια, εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸ Κράτος δικαίου. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ προώθηση τοῦ Σοσιαλιστικοῦ ἰδεώδους δὲν πρέπει νὰ παρεμποδίζεται ἀπὸ ἀτομικὰ δικαιώματα.

Ἐδῶ πρέπει νὰ διευκρινίσω ὅτι ἀναφέρομαι στὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα ὅπως ἀνεπτύχθησαν στὶς Ἀνατολικοευρωπαϊκὲς χῶρες. Διότι, ὅπως ἀπέδειξε καὶ ὁ Karl Renner στὸ βιβλίον του *Ἡ Ἐναλλασσόμενη Λειτουργία τῆς Ἰδιοκτησίας*, ὑπάρχει μιὰ ἄποψη τοῦ Σοσιαλισμοῦ, ἢ ὁποία τὸν ἐρμηνεύει σὰν μιὰ ἀνάγκη προσαρμογῆς νομικῶν ἐννοιῶν στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη. Συνεπῶς, ἕνας διαφοροποιημένος τύπος Σοσιαλισμοῦ, ποὺ δὲν δέχεται τὴν ἄκρα μαρξιστικὴ ἀνάλυση ὅτι τὸ δίκαιο ὑπάρχει μόνο ἐπειδὴ ὑπάρχει μιὰ ἄνιση κοινωνία, δὲν εἶναι καθόλου ἀσυμβίβαστος μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἀρχὴ τῆς ἀπόλυτης ἀξίας τοῦ ἀτόμου. Εἶναι ἀκριβῶς ὁ τύπος τοῦ Σοσιαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔγινε δεκτὸς καὶ ἀνθῆσε ἀπὸ τὸν τελευταῖο πόλεμο σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Πρόκειται ὅμως περὶ ἑνὸς ἐξελικτικοῦ Σοσιαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ Κράτους δικαίου.

Ἄλλὰ ἄς ἐξετάσουμε πιὸ ἀναλυτικὰ τὶς δύο προτάσεις μὲ τὶς ὁποῖες τὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα τοῦ Ἀνατολικοευρωπαϊκοῦ τύπου ἐκφράζουν τοὺς φιλοσοφικούς τοὺς στόχους. Ἡ πρώτη ἦταν ὅτι τὸ γενικὸ καλὸ εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ καλὸ. Εἶναι βέβαια ἀληθὲς ὅτι οὐδὲν καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον. Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ τελικὸ καλὸ εἶναι θέμα κρίσεως τοῦ ἄρχοντος ἔχει ἀρχαῖες ρίζες. Τὴν ἰδέα αὐτὴ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ βασιλικοῦ ἀνδρὸς ἀνέπτυξε πρῶτα ὁ Πλάτων στὴν *Πολι-*

τεία του. Ἐνῶς ὑπάρχει ἓνα σταθερὸ ρεῦμα πολιτικῆς θεωρίας πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἢ ὁποία συνεχίζεται ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Διαφωτίσεως μέχρι τὸν Marx καὶ τὸν Λένιν.

Ἐνῶς, ἦταν ὁ Jean - Jacques Rousseau, τοῦ ὁποίου ἡ διακοσιοστὴ ἐπέτειος τοῦ θανάτου συμπύπτει ἐφέτος, πὸ ἔγραψε, ἀναμφιβόλως σὲ μία ἀπερίσκηπη στιγμή ρητορικῆς εὐφορίας — καὶ τοῦτο διότι δὲν συμμερίζομαι τὴν ἄποψη πὸ συχνὰ ἐκτίθεται ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Rousseau καταλήγει στὴν ἀπολυταρχία —, ὅτι «*Il faut avoir pitié de notre espèce plus que de notre prochain ; C'est une très grande cruauté envers les hommes que la pitié pour les méchants L'amour du genre humain n'est autre chose en nous que l'amour de la justice*». Ἐνῶς, ὅπως ὑπεγράμμισε τελευταῖα ὁ Pierre Gascar, «ἀπὸ τὶς γραμμὲς αὐτὲς καὶ ἄλλες παρόμοιες, ξέρομε ὅτι ὁ Ροβεσπιέρος καὶ πολυάριθμοι ἄλλοι δικτάτορες μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, κατεσκεύασαν ἄρθρα πίστεως». Ἐνῶς εἶπε ὁ Robert Conquest, τὸ Σοβιετικὸ δίκαιο «τελικά ρυθμίζει τὴν δικαιοσύνη ὅχι σύμφωνα μὲ τὸ συμφέρον τοῦ ἀτόμου, ἢ σύμφωνα μὲ ἀντικειμενικοὺς κανόνες, ἀλλὰ πρωταρχικά μὲ τὸ συμφέρον τοῦ Σοβιετικοῦ Κράτους ἢ τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀνωτάτη ἐνσάρκωση τῶν ἀτομικῶν καὶ ὄλων τῶν συστατικῶν μερῶν τῆς κοινωνίας». Ἐνῶς ὑπῆρχε ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κράτους, ὡς μὸς ἐπιτραπεῖ νὰ παραθέσω κατὰ λέξη ἀπὸ ἄρθρο τοῦ Καθηγητοῦ κ. Κοναρίκ, μέλους τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Τσεχοσλοβακίας στὸ *Δελτίο Τσεχοσλοβακικοῦ Δικαίου* τοῦ 1977 στὴ σελίδα 11. Ἐκεῖ ὁ κ. Κοναρίκ γράφει ὅτι στὸ Σοσιαλιστικὸ Κράτος «. ἡ μειοψηφία καταπιέζεται γιὰ τὸ συμφέρον τῆς πλειοψηφίας, γιὰ τὸ συμφέρον ἑκατομμυρίων ἐργαζομένων». Τί πιὸ φωτεινὲς καὶ λαμπρὲς περιγραφὰς ἐπικινδύνων στόχων αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ George Orwell, *Animal Farm* — μιὰ παιδικὴ ἱστορία γιὰ μεγάλους — τοῦ Arthurr Koestler, ὁ Γιόγκι καὶ ὁ Κομμισάριος ἢ τοῦ Jean Paul Sartre, *Les mains sales*.

Ἐνῶς ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος φιλοσοφικῆς σκέψεως ὀδηγεῖ στὸν παραγκωνισμό τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ τελικά στὴν κατάπνιξή τους. Διότι ἀκριβῶς τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα δὲν κινδυνεύουν, ὅταν τὰ ἄτομα εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν ἐξουσία, ἀλλὰ ὅταν δὲν εἶναι σύμφωνα, καὶ τὴν ἀσυμφωνία αὐτὴ τὸ Κράτος ἐρμηνεύει ὡς κατάχρηση. Ἐνῶς κατάληξη εἶναι ὅτι τὸ ἀπόλυτο κράτος δὲν ἐξαρθᾶται ἀπὸ τὸ δίκαιο, διότι ἐπιφυλάσσει δι' ἑαυτὸ ἀπόλυτη κρίση. Ἐτσι τοῦτο τείνει στὴν καταπίεση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἐνῶς ἔγραψε ὁ Hobbes, ἐκεῖνος πὸ ἔχει δικαίωμα νὰ ἐρμηνεύσει ἀπολύτως γίνεται ἀπόλυτος

νομοθέτης. Ὁ παραγκωνισμὸς αὐτὸς τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων εἶναι ἐπικίνδυνος, ὅταν παίρνει τὴ μορφή ψευδο-ἐπιστημονικοῦ δόγματος. Δὲν εἶναι χωρὶς λόγο ὅτι ὁ Μαρξισμὸς ἔχει ὀρισθεῖ ὡς ἡ βεβαίωση γνώσεων χωρὶς ἔρευνα. Διότι ὁ Μαρξ καὶ εἰδικώτερα ὁ Ἑνγκελς στὸ παράδειγμά του τοῦ πάγου πὸν ἀλλάζει σὲ νερὸ καὶ τὸ νερὸ σὲ ἀτμὸ, θεωρία πὸν βασικὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν σκέψη τοῦ Hegel, προσπάθησε νὰ χαράξει τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας σὲ αὐτόματα στάδια, τὰ ὁποῖα ἀναπόφευκτα καταλήγουν στὸν Κομμουνισμὸ.

Ὑποβάλλει δηλαδή ὁ Μαρξισμὸς τὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας σὲ μιὰ ἀνάλυση αὐτομάτου καὶ μηχανικῆς διαδοχῆς σεναρίων, τὰ ὁποῖα ἡ ἐλεύθερη βουλή τοῦ ἀνθρώπου δὲν μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει. Καταλήγει ἔτσι ὁ Μαρξισμὸς σ' ἓνα εἶδος συμπεριφερισμοῦ (behaviourism), ἓνα εἶδος προεξοφλήσεως ὅτι ἡ ἀνθρώπινη βούληση καὶ κρίση δὲν ὑπάρχει καὶ ὅτι ἡ κοινωνία ἀντιδρᾷ, καὶ τοῦτο χωρὶς νὰ εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς κἂν συζητήσιμος, ὡσὰν νὰ ἀπετελεῖτο ἀπὸ σκύλους τοῦ Ρανιον. Περιττὸ νὰ προσθέσουμε ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἰσχυρισμοὶ παραμένουν ἀναπόδεικτοι ἐπιστημονικῶς. Ἄν ὁ Μαρξ εἶχε εὐλόγα στοιχεῖα, καὶ αὐτὸ πιστεύω ὅτι κάθε καλόπιστος συζητητῆς θὰ τὸ παραδεχθεῖ, στὰ ὁποῖα νὰ βασιίσει τὴν ἀνάλυσή του τῆς κοινωνίας πὸν ἐδημιούργησε ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὸ Manchester τοῦ 1843, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε τὴν ὀρθότητα τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς στὴ μεταβιομηχανικὴ κοινωνία τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Εἶναι παραδεδεγμένο π.χ. ὅτι ὁ Μαρξ δὲν μπόρεσε νὰ φαντασθεῖ τὴν ἐκπληκτικὴ εὐκαμψία τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, εὐκαμψία πὸν ὀδήγησε στὸ κοινωνικὸ Κράτος τῆς ἐποχῆς μας. Ὁ Μαρξ κατὰ βάση ὑπεστήριξε τὴ θεωρία του μὲ βάση τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο. Ἄλλὰ ὅπως ἔχει εὐρέως ἀποδειχθεῖ, κυρίως ἀπὸ τὸν Karl Popper στὸ βιβλίον του *Ἡ Λογικὴ τῆς Ἐπιστημονικῆς μεθόδου* καθὼς καὶ στοὺς δύο κλασσικοὺς του τόμους *Ἡ Ἀνοικτὴ Κοινωνία καὶ οἱ Ἐχθροὶ της*, ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος δὲν εἶναι λιγότερο τυχαία ἀπὸ τὴν μέθοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ πενικιλίνη δὲν ἀνεκαλύφθη ἀπὸ τὸν Sir Alexander Fleming μὲ μιὰ λογικὴ ἐπεξεργασία καὶ ἡ θεραπεία τοῦ καρκίνου δὲν μπορεῖ νὰ προβλεφθεῖ μὲ συμπερασματικὴ λογικὴ. Θὰ ἐπέλθει, ἂν καὶ ὅταν τοῦτο συμβεῖ, ὡς ἀνακάλυψη πὸν θὰ ὀφείλεται στὴν τυχαία παρατηρητικότητα ὁμάδος λαμπρῶν ἐρευνητῶν. Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ ὅτι ἐκεῖνοι πού, ὡς νομικοί, ἔχουν προσκολληθεῖ στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, δείχνουν μιὰ ἰδιαίτερη προτίμηση γιὰ τὸν χρυσοῦν κανόνα τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν πραγματικὴ φιλοσοφία τοῦ William James, καὶ τὴν Ἐμπειρικὴ Φιλοσοφία τοῦ John Locke, ὅπως ἡ τελευταία ἐκφράζεται στὸ Ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο μᾶλλον παρὰ στὶς ἀφηρημένους ἔννοιες μιᾶς ἀναπόδεικτης ἀπόλυτης δικαιοσύνης.

Ἐν τούτοις, τὸ Σοσιαλιστικὸ δίκαιο ὄχι μόνον προωθεῖ τὴ δοξασία τῆς ἐπισημονικῆς ἀλήθειας τῆς φιλοσοφίας του, μὲ συνέπεια νὰ περιγράφει τὶς θέσεις πὺν διαφέρουν ὡς ἀντι-ἐπισημονικὲς καὶ ἀντιδραστικὲς, ἀλλὰ ὑποβάλλει τὸ ἀτομικὸ καλὸ στὸ γενικὸ καλὸ, ὅπως τοῦτο δογματικὰ ἐναλλάσσεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν. Ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ νὰ προσαρμοσθοῦν τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα στοὺς προσωρινὸς στόχους τοῦ Κράτους ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα μποροῦν νὰ ἀσκοῦνται μόνον ἂν συμβιβάζονται μὲ τοὺς κοινωνικὸς καὶ οἰκονομικὸς τοὺς σκοποὺς. Ἀποδεικνύεται ἐπίσης ἀπὸ τὴ συνεχιζομένη ἐλάττωση τῶν στοιχείων ἐπιλογῆς, πὺν διαθέτουν τὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα δικαίου. Ἐτσι, στὸ θέμα τοῦ κοινοῦ ταμείου συζυγικῆς περιουσίας ὑπάρχει μόνον ἓνα σύστημα πὺν ἐπιβάλλεται μὲ τὸ νόμο καὶ καμμία ἐπιλογή, ὅπως ὑπάρχει στὰ Δυτικοευρωπαϊκὰ συστήματα. Στὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο παρατηρεῖται αὐξηση τοῦ πεδίου δικαιοδοσίας τοῦ κρατικοῦ φορέως κηδεμονίας εἰς βάρος τῶν δικαιωμάτων τῶν γονέων. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ διαζύγιο, μετὰ μία περίοδο ἐλευθερίας, ἡ διαδικασία κατ' ἀρχὴν ἔγινε — καὶ ἀσφαλῶς στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση μετὰ τοῦ 1944 καὶ 1965 — δύσκολη, ἐπαχθὴς καὶ περίπλοκη. Καὶ τοῦτο συνέβη ὅταν στὴ Δύση, τὸ διαζύγιο γινόταν εὐκολώτερο. Πράγματι τὰ Δυτικοευρωπαϊκὰ συστήματα προχωροῦν ταχέως πρὸς τὴν ἀναγνώριση μιᾶς βασικῆς ἀρχῆς, πὺν εἶχε μετὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπισημῶς διακηρύξει τὸ Προοίμιο τοῦ Νόμου τῆς 20ῆς Νοεμβρίου 1792, ὅτι «La faculté de divorce resulte de la liberté individuelle, dont un engagement indissoluble serait la perte». Ἐκτοτε ἀποποιήθηκε τὸ διαζύγιο στὶς Ἀνατολικὲς χῶρες. Ἀλλὰ καὶ στὶς προηγμένες Εὐρωπαϊκὲς χῶρες ἀπὸ τὸ 1969, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Καθολικῆς Ἰταλίας, εἰσήχθη νομοθεσία πὺν ἀναγνωρίζει στὴν πράξη τὸ διαζύγιο κοινῆ συναινέσει. Ἐνας Σουηδικὸς νόμος τοῦ 1974 μάλιστα ἐπεκτείνεται θεσπίζοντας τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ Κράτος δὲν παίρνει θέση ὑπὲρ τοῦ γάμου — πρᾶγμα πὺν ὅλα τὰ Ἀνατολικοευρωπαϊκὰ συστήματα κάνουν — ἀλλὰ ἀφήνει τὸ θέμα αὐτὸ στὴν κρίση τῶν ἐνδιαφερομένων ἀτόμων.

Θὰ ἦταν ὑπερβολικὴ μακρηγορία νὰ ἐκθέσω ἓναν πλήρη ἢ ἔστω καὶ μερικὸ πίνακα τῶν περιπτώσεων στὸ Σοσιαλιστικὸ δίκαιο, ὅπου ὑπάρχει μείωση τῶν δικαιωμάτων ἐπιλογῆς τοῦ πολίτου εἰς ὄφελος τῆς διακριτικῆς εὐχέρειας ἐκ τῶν ἄνω, σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια κοινωνικῶν στόχων πὺν προσδιορίζει τὸ Κράτος. Μπορῶ ὅμως νὰ δώσω δύο παραδείγματα στὸν σημαντικὸ χῶρο τῆς ἀσκήσεως τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἐτσι, τὸ ἄρθρο 39 παρ. 2 τοῦ νέου Σοβιετικοῦ Συντάγματος τοῦ 1977 λέει ἐπὶ λέξει: «Ἡ χρῆση ἀπὸ τοὺς πολίτες τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ἐλευθεριῶν δὲν πρέπει νὰ ζημιώσει τὰ συμφέροντα τῆς κοινωνίας καὶ

τοῦ Κράτους καὶ τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων πολιτῶν». Σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο εἶναι ἀσφαλῶς γνωστὸν ὅτι Δυτικοευρωπαϊκὰ συστήματα δικαίου προσπάθησαν νὰ μιμηθοῦν τὸ Σουηδικὸ ὄργανο τοῦ Ombudsman, δηλαδὴ ἑνὸς ἀτόμου ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ διοίκηση, ἀσκεῖ οὐσιαστικὸ ἔλεγχο, διαθέτει σημαντικὲς ἐξουσίες καὶ ἔχει ὡς λειτουργία νὰ ἐξασφαλίσῃ ὅτι τὸ ἄτομο προστατεύεται, κυρίως ἔναντι τοῦ Κράτους. Στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση καὶ σὲ ἄλλα Σοσιαλιστικὰ κράτη ὅπως ἡ Οὐγγαρία, τὸ καθῆκον τῆς προστασίας τοῦ ἀτόμου ἔναντι τοῦ κράτους βαρύνει ἕναν κρατικὸ ὑπάλληλο δηλαδὴ τὸ Γενικὸ Εἰσαγγελεά, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν προστασία τοῦ κράτους.

Ἡ δευτέρη πρόταση, ὅτι εἶναι προτιμότερο ἢ διακυβέρνηση καὶ συνεπῶς τὸ δίκαιο νὰ βασίζεται στὴ διακριτικὴ εὐχέρεια τοῦ ἄρχοντος, ἔχει βαθειὰ τὶς ρίζες της στὶς ἀρχὲς τοῦ Σοσιαλιστικοῦ δικαίου. Σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία αὐτὴ ὁ νόμος πρέπει νὰ ἀποφεύγεται, διότι ἀποτελεῖ μέσο καταπίεσεως ποὺ βασίζεται στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ὑποβάθρου ἀνίσων οἰκονομικῶν συνθηκῶν. Κατὰ συνέπεια τὸ δίκαιο πρέπει νὰ ἐξαφανισθεῖ. Τὴν θέση του θὰ λάβει, ὅπως λέγεται, μιὰ «διοίκηση πραγμάτων». Ἐν τούτοις, μιὰ τέτοια ἄποψη εἶναι ἢ ὑπερβολικὰ ἀπλή, γιατί περιέχει μιὰ ὑπονοούμενη πίστη σὲ μιὰ ἔμφυτη λογικότητα τοῦ ἀτόμου χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν περίπλοκη καὶ περίτεχνη κοινωνία ποὺ ζοῦμε, ἢ κατ' ἀντιδιαστολὴ εἶναι μιὰ ἄποψη ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ, διὰ τῆς καταργήσεως τῆς νομικῆς προστασίας τοῦ ἀτόμου, στὸ νὰ θέσει τὸ ἄτομο στὸ ἔλεος τοῦ κράτους.

Ὅτι αὐτὲς δὲν εἶναι παρερμηνεῖες φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ ὑφίστανται στὰ Σοσιαλιστικὰ κράτη οἱ σχετικὲς Δυτικοευρωπαϊκὲς ἔννοιες. Ὁ ἴδιος ὁ Marx πίστευε ὅτι «εἶναι φαντασία τῶν νομικῶν» νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ κοινωνία ἔχει τὶς βάσεις της στὸ δίκαιο. Ἡ Σοβιετικὴ νομικὴ θεωρία κατεδίκασε τὴν ἔννοια τοῦ κράτους δικαίου καὶ ἀνέπτυξε τὴν ἀρχὴ τῆς «Σοσιαλιστικῆς νομιμότητος». Σχετικὰ τὸ Σοβιετικὸ Νομικὸ Λεξικὸ δίνει τὸν ἐξῆς ὄρισμό τοῦ κράτους δικαίου: Εἶναι «μιὰ ἀντιεπισημονικὴ ἔννοια ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ἀστικὴ νομικὴ δογματικὴ ἢ ὁποῖα ἐμφανίζει τὸ ἀστικὸ κράτος σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε θέση γιὰ τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καὶ κατὰ τὴν ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι τὸ δίκαιο καὶ ἡ νομιμότης ἐπικρατοῦν». Ἀλλὰ ἂν τὸ κράτος δικαίου εἶναι ἀπαράδεκτο στὶς Σοσιαλιστικὲς κοινωνίες, μὲ τί τὸ ἀντικαθιστοῦν οἱ Σοσιαλισταὶ νομικοὶ; Σχετικὰ οἱ τελευταῖοι ἀνέπτυξαν, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, τὴν ἔννοια τῆς «Σοσιαλιστικῆς νομιμότητος», τῆς ὁποίας ὁ ὄρισμός εἶναι «ἡ ἀκριβὴς τήρηση καὶ ἐκτέλεση τοῦ Σοβιετικοῦ Συντάγματος καὶ τοῦ δικαίου». Σημειώνω πῶς ὅ,τι παραθέτω δὲν προέρχεται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ παλιὰ κείμενα ἑνὸς πρωτογόνου Σοσιαλισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ

κείμενα πού έχουν πρόσφατα δημοσιευθεί. Τα παραδείγματα αυτά μπορεί να πολλαπλασιασθούν. Ἡ ἔννοια αὐτῆ τῆς Σοσιαλιστικῆς νομιμότητος δὲν ἀποβλέπει στὸν περιορισμὸ τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου, τὸν ὁποῖο τὸ Σοβιετικὸ Κράτος ἀποδίδει στὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα. Οὔτε ἐμποδίζει, ὅπως εἶδαμε ἀπὸ τὸ ἄρθρο 39 παρ. 2 τοῦ Σοβιετικοῦ Συντάγματος τοῦ 1977, τὴν ἐρμηνεῖα τῶν Σοβιετικῶν νόμων σύμφωνα μὲ τὰ νομικῶς ἀπροσδιόριστα κοινωνικὰ συμφέροντα. Στὴν τελικὴ ἀνάλυση, τὸ δίκαιο, πάντα κατὰ τὴν ἐπίσημη Σοβιετικὴ ἄποψη, παραμένει, ὅπως λέγουν δύο ἀνεγνωρισμένοι νομικοὶ συγγραφεῖς, ὁ Ioffe καὶ ὁ Shargorodskii, «ἡ ἔκφραση τῆς θελήσεως συγκεκριμένων πολιτικῶν ἰθυνουσῶν τάξεων, ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς κυριαρχίας ἐπὶ σχέσεων...». Ὁ ὄρισμὸς αὐτός, ὅπως προθέτουν οἱ ἴδιοι συγγραφεῖς κατὰ λέξη, «ἐφαρμόζεται ἀπολύτως στὴν ἔννοια τῆς Σοσιαλιστικῆς σκέψεως ἐν γένει». Ὅπως ἔγραψε ὁ Vyshinski: «Τὸ τυπικὸ δίκαιο ὑπόκειται στὸ δίκαιο τῆς Ἐπαναστάσεως. Μποροῦν νὰ ὑπάρξουν συγκρούσεις καὶ διαφορὲς μεταξὺ τῶν τυπικῶν διαταγῶν τοῦ δικαίου καὶ τῶν διαταγῶν τῆς προλεταριακῆς ἐπαναστάσεως... Ἡ σύγκρουση αὐτὴ μπορεί νὰ λυθεῖ μόνο μὲ τὴν ὑποταγὴ τῶν τυπικῶν διαταγῶν τοῦ δικαίου στὶς διαταγὰς τῆς πολιτικῆς τοῦ Κόμματος. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ Σοσιαλιστικὴ νομιμότης διατηρεῖ τὴν τελικὴ διακριτικὴ εὐχέρεια τοῦ ἄρχοντος, διότι στόχο ἔχει τὴν ἐξασφάλιση ἑνὸς μόνο τύπου κοινωνίας: δηλαδὴ τῆς κοινωνίας πού ἐγκρίνεται ἐπισήμως. Καὶ δὲν ἔχει σημασία ὅτι ἡ διακριτικὴ αὐτὴ εὐχέρεια, ὅταν παγιωποιηθεῖ, ὀδηγεῖ στὴν ἄρνηση κάθε δυνατότητας ἀλλαγῆς πού προέρχεται ἀπὸ κάτω. Ἐν τούτοις ἂν κάτι εἶναι ἀναπόφευκτο, εἶναι ἡ ἀλλαγὴ. Ἐτσι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου νὰ ἔχει γνώμη καὶ νὰ ἐπιδίδεται σὲ εἰρηνικὲς πράξεις πού ἀποβλέπουν στὴν ἀλλαγὴ, δὲν μπορεί παρὰ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀπειλή. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀντιτίθεται στὴν ἀρχὴ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ ἀτόμου, τῆς ἀνθρώπινης ἀνοχῆς καὶ τοῦ σεβασμοῦ μιᾶς γνώμης πού μειωθεῖ ἢ πού εἶναι ἀνεπίσημη, ἀρχὴ πού ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο καὶ τὴν διάρθρωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Αὐτὲς εἶναι στὴν πραγματικότητα οἱ λογικὲς συνέπειες τῶν δογμάτων, ἔστω καὶ ἂν παραδεχθοῦμε ὅτι ἐκεῖνοι πού ὑποστηρίζουν ἓνα τέτοιο σύστημα δικαίου, τὸ ὑποστηρίζουν μὲ τὶς καλύτερες προθέσεις, διότι πιστεύουν, ὅπως καὶ ὁ J. J. Rousseau ὅτι «Il faut avoir pitié de notre espèce plus que de notre prochain».

V. Συμπεράσματα.

Ἄρχισα τὴν ὁμιλία μου χωρὶς ἓνα εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ στόχο, δηλαδὴ μὲ μιὰ προσπάθεια μόνο περιγραφῆς μὲ ἀδρὲς γραμμὲς τριῶν συστημάτων δικαίου

μὲ τὴν ἰδέα ὅτι, ἂν μὴ πλήρης εἰκόνα τῶν δικαίων αὐτῶν μᾶς διαφεύγει, οἱ νομικοὶ τοῦλάχιστον νὰ μπορέσουν ν' ἀναγνωρίσουν διάφορες τάσεις καὶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ κάθε δικαίου. Προσέθεσα ἀκόμη τὴν ἀρχή, ὅτι καὶ μὴ πλήρης περιγραφή δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ ἔκφραση μιᾶς προσωπικῆς ἐρμηνείας. Στὸ πρακτικὸ ἐπίπεδο, ἐξέφρασα τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ὑπαρξὴ διαφορετικῶν τύπων ρυθμίσεως τῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει τάσεις καὶ νὰ ὀδηγήσει σὲ γενικὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ὅμως πρέπει νὰ ἀφεθοῦν στὴν ἐκτίμηση τοῦ κάθε νομικοῦ. Προσπάθησα ν' ἀποδείξω, ἀλλὰ χωρὶς ἀπαίτηση ἀποκλειστικότητος, μὴ πτυχή τῆς ἀλήθειας. Εἶναι δυνατό, ἡ εἰδικὴ νομικὴ ρύθμιση στὸ καθ' ἓνα ἀπὸ τὰ τρία συστήματα πού ἐξήτασα, νὰ ἀντανακλᾷ τάσεις πού εἶναι ἀξιοπρόσεκτες καὶ πού μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενο ἐπιλογῆς. Ὅπως ἀσφαλῶς φαντάζεσθε, ὁ πειρασμὸς νὰ σᾶς ζητήσω νὰ συναγάγετε τὰ δικά σας συμπεράσματα, ὅπως συνήγαγα κι ἐγὼ τὰ δικά μου, εἶναι μέγας. Καὶ τελικὰ προτιμῶ νὰ μὴν συζητήσω γιὰ νὰ πείσω, ἀλλὰ νὰ σᾶς μεταδώσω μὴ σκέψη, ἡ ὁποία πιστεύω εἶναι ἐπίκαιρη γιὰ τὴν ἐμπειρία τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ σκέψη αὐτὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη :

Ἐκ τῆς ὁμιλίας αὐτῆς θὰ ἔχει καταστῆ εἰς ἔμφαν ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ἀποβλέψουμε στὰ Σοσιαλιστικὰ συστήματα δικαίου ὡς σταθερὸ θεμέλιο γιὰ τὸ μέλλον μιᾶς ἐλευθέρης καὶ ἀνοικτῆς κοινωνίας. Ἴσως μερικοὶ νὰ ἀντελήφθησαν μὴ σαφῆ προτίμηση γιὰ μὴ φιλοσοφία ἀτομικῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποία τὸ Ἀγγλοαμερικανικὸ σύστημα δικαίου θεσμοθετεῖ στὶς ἀρχές του. Ὅμως δὲν μπορῶ ν' ἀρνηθῶ τὴν ἀξία τῆς παραδόσεως τοῦ Ρωμαιογενοῦς δικαίου, πού προσφέρει τάξη καὶ πειθαρχία γιὰ τὴν διατήρηση τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς. Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ὁ Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς χρειάζεται καὶ τίς δύο παραδόσεις. Ἄν ἡ ἀποψη αὐτὴ γίνῃ δεκτὴ, πιστεύω ὅτι μποροῦμε νὰ ἀποβλέψουμε στὸ μέλλον μὲ ἐλπίδα. Γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πού ζοῦμε, μὴ κοινὴ προσπάθεια γίνεται, γιὰ νὰ κτισθῆ ἓνα σύστημα Εὐρωπαϊκοῦ δικαίου — καὶ ἐδῶ ἀναφέρωμιν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα — πού βασίζεται στὶς δύο παραδόσεις τόσο τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου ὅσο καὶ τοῦ Ρωμαιογενοῦς. Αὐτὸ τὸ παρατηροῦμε κάθε μέρα στὴν παρούσα φάση ἀναπτύξεως τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ δικαίου. Στὴν ἀνάγκη ἐντόνου ἐλέγχου ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος. Στὴν ἀνάγκη ἐναρμονισμοῦ τῆς κοινοτικῆς νομοθεσίας, τὴν ὁποία ἐπιβάλλει τὸ ἄρθρο 100 τῆς Συνθήκης τῆς Ρώμης. Παρατηροῦμε ὅμως τὴν τόλμη, μὲ τὴν ὁποία τὸ Εὐρωπαϊκὸ δίκαιο συμπληρώνεται μὲ ἀρχές πού εἶναι ἐκτὸς τῆς Συνθήκης. Ἄναφέρωμιν στὴν ἀποδοχὴ πλήρους προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων — πού οὐδέποτε θεσμοθετήθηκαν στὴν Συνθήκη, τὰ ὁποῖα ὅμως τὸ

Ευρωπαϊκὸ Δικαστήριον, λαμβάνοντας σχετικὰ τὴ μορφή Δικαστηρίου τύπου Ἀγγλικοῦ δικαίου — τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων ἢ τοῦ Ἀνωτάτου Ἀμερικανικοῦ Δικαστηρίου — ἐπισήμως ἀνεγνώρισε ὡς ἀναπόσπαστο μῆμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ δικαίου. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ δημιουργήσει καὶ πάλι τὴν ἐνότητα σκέψεως ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴν περίοδο μετὰ τὴν Ἀναγέννηση. Ἴσως ἡ σημερινή μας ἀπασχόληση νὰ εἶναι ἡ ἴδια μὲ κείνη τοῦ Marcel Proust, δηλαδὴ νὰ βαδίζομε καὶ μεῖς *à la recherche du temps perdu*.

S U M M A R Y

It is commonplace to state that legal systems cannot be reduced to abstract structures. Indeed, those Analytical jurists who have attempted to describe the inner logic of legal systems, in order to discover their common features, have generally been held to have failed because they have tended to concentrate their analysis upon concepts, while neglecting to take into account the background upon which legal systems operate. For a legal system has not only an inner logic, but a history, a sociology, a psychology and, indeed a philosophy. In this respect, even the strictest analysis contains the seeds of defeat. For instance, John Austin, who was interested in law «strictly so called», linked his definition of law to the idea of a sanction. He defined sanction as some sort of evil, thus introducing what the Austrian jurist, Hans Kelsen, later called an inadmissible psychological element. But Kelsen, in his turn, could not see that the *Grundnorm*, that is, the basic constitutional norm of a legal system, depended upon sociological considerations.

All these attempts to provide an exclusively analytical view of the law have shown that analysis is an inadequate instrument of discovering the nature of a complex legal phenomenon, such as law. Indeed, law is a discipline that has such a variety of aspects that it is not surprising that the questions which were first asked by a Greek philosopher, Plato, over two thousand years ago - namely, «What is law?» and «What is justice?» - should still elude a complete and objective answer. Probably the most profitable approach is to attempt simply to draw some impressionist strokes upon the canvas of the legal systems of the world. All this in the hope that, if the full picture of the three legal systems still

eludes us, at least lawyers may recognise different trends and some distinctive features of each legal system.

It would probably be fair to say that the most distinctive features of the Common law are to be found in its technique and its philosophy. Unlike Civil law or Socialist law, Common law has an uninterrupted history of nine centuries up to the present time. The technique of this evolution has not been through the enunciation of principle, but through a continuing flow of cases and statutes. Why did England reject Roman law which, after all, represented the wisdom of centuries and was a foundation of Western civilisation? The answer is a complex one, but it may be surmised that case-law represented the modern man's realisation of his own limitations. This had already been noted in the sixteenth century by Christopher St. Germain in his book *Doctor and Student*. There it is explained that where the canonist or civilian would speak of the Law of Nature, the Common lawyer speaks of reason. In this way the success of the English legal system could be verified or tested at every moment with every new case. Those who dispensed it, the judges and the lawyers, felt themselves responsible for the quality of the system, and they were sufficiently few to maintain a standard of independence, technical competence and excellence which could not easily be surpassed.

It is interesting that when the Common law was transplanted to the United States, the same traditions were maintained. But, even so, it should be noted that it was an English philosopher's thought — John Locke's — that was the foundation of the Constitution.

If there is realism but also consistency in the technique of the Common law, what is the philosophy that it reveals? It can be argued that the philosophy of the Common law, the scale of values which it attempts to express, is one in favour of rights rather than of duties, of emancipation rather than of control, of responsibility rather than paternalism. For the Common law was profoundly influenced by the tug-of-war between the English King and Parliament. Famous is the retort of Chief Justice Coke that: «The King in his own person cannot adjudge any case, either criminal or betwixt party and party; but it ought to be determined and adjudged in some Court of Justice according to the law and custom of England».

No one will, of course, pretend that this philosophy is always to be preferred to any other. Nevertheless, even the strongest critics will recognise that individualism and liberty, which are two of the most characteristic aspects of the Common law, are surely values which are part of our Western civilisation.

In contrast to the Common law, the Civil law has a different technique and a different philosophy. In its earlier form of Roman law, its technique was very pragmatic and bore many characteristics of the Common law. However, modern Civil law is not exactly the same as Roman law. Two crucial events occurred in Europe. The first was that, through the influence of the learned tradition, the Church was able to inject principles of justice into the practical solutions of Roman law. The other event of importance was the emergence of Natural law in the seventeenth century. It is interesting that, after the break-up of this unity of the Civil law in the nineteenth century, following the emergence of nationalism, Europe has needed two World Wars to be convinced once again of the need to achieve this unity. In this respect, I am referring to the efforts towards the harmonisation of the law within the European Economic Community.

Granted the technique, what is the philosophy of the Civil law? In this respect, it can be argued that the Civil law is on the side of authority and order. It was a Roman principle to be found in Justinian's Institutes that *quod principi placuit legis habet virogem*. If this principle is alarming, we need not be unduly worried about the philosophy of the Civil law as a whole. For order and discipline are essential elements if liberty is not to give way to anarchy. What the Civil law has sometimes found difficult is to draw the line between liberty and order.

If this — no doubt partial — account of the Civil law tends, perhaps, to emphasise the control aspect of the system, it must not be thought that it necessarily implies a criticism in all cases. For, over a period of centuries, that system has managed to achieve a scale of civilised values which has been the envy of the world. Clearly, our society needs both the Civil law and the Common law in order to succeed.

When we turn to Socialist law we come across a novel and complex phenomenon. It can be argued that Soviet law belongs to the Romanistic

systems, at least in a superficial way. Socialist lawyers have complained, with some justice, that their system has too often been classified as a derivative of the Civil law systems, whereas it can lay a claim to being a separate system in its own right. Their complaint, in this respect, could be readily acknowledged and easily accepted, but for reasons other than those for which Socialist lawyers claim originality.

In the first place, and quite apart from its philosophical assumptions which will be considered presently, Socialist law involves a reduction of the traditional field of legal activity. Socialist systems involve the creation of law outside the traditional structures, while maintaining in form the full extent of these structures. In the second place, the machinery of justice, designed to give effect to the law, differs fundamentally from that of the Civil law systems. For this machinery is not considered, though it often acts, as if it had a different function from that of the executive. It rather looks as a means of giving effect to the policies of the executive. The more recent Civil Code of the RSFSR of 1964 in article 5 § 1 states, «Civil rights are protected by law except in cases where they are exercised in a manner which would be inconsistent with the progress of such rights in a socialist society during the period of the establishment of Communism». Thus Soviet law, which occasionally seems to insist upon confessions as a recognition of the errors of the accused, attributes to the Courts an educative role. Thirdly, the Socialist systems appear to be using a technique familiar to the Romanistic systems. But they subject that technique to a Marxist standpoint, namely, that law is merely a superstructure based upon unequal economic conditions. Once these conditions become equal, law and the State will wither away. But, in practice, that utopian stage of the disappearance of the law has been indefinitely postponed to the end of the capitalist encirclement.

However, it is inevitable that the complete subordination of legal concepts to economic categories is bound to distort the use of those concepts and therefore the legal technique which is based upon them. As these economic categories are flexible and lack precision they can only further complicate the application of law. They can also undermine its object, which is to be a guide to future conduct through providing

a minimum of legal certainty and security. In the last resort, the Socialist systems cannot maintain the consistency of definition which their systems require, for economic concepts are, and must remain, far more flexible than legal concepts which must necessarily exert a stabilising influence in society.

When we turn to the philosophy that underlies Socialist law, the differences are even more striking. That philosophy may be summarised in two propositions. The first is that the total good is better than the good of the individual. The idea that the ultimate good is a matter of judgment for the ruler is of ancient origin. This idea of the supremacy of the Philosopher-King was first developed by Plato in his *Republic*. But there is a steady stream of political theory to the same effect down to Marx and Lenin. After all, it was Jean-Jacques Rousseau — the anniversary of whose death falls this year — who wrote that, «*Il faut avoir pitié de notre espèce plus que de notre prochain ; c'est une très grande cruauté envers les hommes que la pitié pour les méchants . . . l'amour du genre humain n'est autre chose en nous que l'amour de la justice*». But, as Pierre Gascar has recently pointed out, «From these lines and others, such as these, we know that Robespierre and numerous other dictators down to our day have made an article of faith». What more lucid and brilliant accounts of the nefarious goals of such philosophy than the book of George Orwell — *Animal Farm*, a children's story for grown-ups — of Arthur Koestler's *The Yogi and the Commissar*, or Jean-Paul Sartre's *Les Mains Sales*.

There can be little doubt that this type of philosophical approach leads to the neglect of individual rights and eventually to their suppression. Such neglect can even be dangerous when clothed in a pseudo-scientific dogma. It is not without reason that Marxism has been defined as the assertion of knowledge without investigation. It was Marx and, in particular, Engels in his example of ice-water-steam who, not without some help from Hegel, attempted to trace Society's progress in automatic stages that inevitably led to Communism. But, as has since been amply demonstrated, especially by Karl Popper in his *Logic of the Scientific Method* and in his classical two-volume work, *The Open Society and its Enemies*, the scientific method is no less haphazard or less subject to chance than the method of the physical sciences. The second proposition

— that government and therefore law — should best be based upon discretionary power is amply grounded upon the very principles of Socialist law. Marx himself thought that, «it is a phantasy of jurists to claim that society rests on law. Soviet legal theory has condemned the idea of the rule of law and has developed the principle of «socialist legality», which is defined as «the precise observance and execution of the Soviet Constitution and the law». But this is not intended to limit the leading role which the Soviet State attributes to the Communist Party. As Vyshinski wrote, «The formal law is subordinate to the law of the Revolution. There might be collisions and discrepancies between the formal commands of the law and those of the proletarian revolution . . . This collision must be solved only by the subordination of the formal commands of law to those of Party policy». In this way, Socialist legality also preserves the ultimate discretion of the rulers, as it is intended to ensure only one form of society: that which is officially approved.

These are, in effect, the logical consequences of dogmas, even if it may be admitted that those in favour of such a system of law have opted for it for the best motives, namely because they believe, with Rousseau, that *«il faut avoir pitié de notre espèce plus que de notre prochain»*.

In the course of this essay it must have become obvious that it is not to the Socialist systems of law that we much look for a sound foundation for the future of a free and open society. Some may even have detected my distinct preference for a philosophy of individual freedom which the Anglo-American system of law enshrines in its precepts. But I can hardly deny the value of the Romanistic tradition of order and discipline for the preservation of that freedom. No doubt European civilisation needs both traditions. If this view be accepted, I believe we can look forward to the future with hope. For in our own time a concerted effort is being made to build a system of European law, and here I refer to the European Economic Community — which is based on both the Common law tradition and on the tradition of the Romanistic systems. We note this every day in the present-day development of European law. In the need for overt control from the centre of the European Community, in the need for harmonisation of legislation which is expressly required

by article 100 of the Treaty of Rome. But we also note the boldness in which European law is supplemented by principles which are outside the Treaty. I refer here to the acceptance of a full protection of human rights, which was never laid down in the Treaty. In this way European civilisation may recreate the unity of thought which prevailed in the period after the Renaissance. Perhaps like Marcel Proust we are also now engaged *à la recherche du temps perdu*.
